

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen- geschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.vrouwengeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl
Sophie Bollen (eindredactie)
Cath van Meurs
Eva Midden (eindredactie)
Mariken Schuur (hoofdredactie)
Hilde Timmerman
Mieke de Vos (penningen)

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl
Voor privé-personen bedraagt de contributie €25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering. Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwen- geschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwen- geschiedenis

Anneke Mulder-Bakker (voorzitter)
A.B.Mulder-Bakker@rug.nl
Machteld De Metsenaere (vicevoorzitter)
Machteld.De.Metsenaere@vub.ac.be
Eveline Buchheim (secretaris)
secretarisvvg@yahoo.com
Maaike Messelink (penningmeester)
maaikemesselink@gmail.com
Annemieke Windt (website)
annemieke.windt@hetnet.nl
Evelien Rijsbosch (IIAV)
E.Rijsbosch@iia.v.nl
Renée Beukers (onderwijs)
beukers@edith.nl
Mieke de Vos (Historica)

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iia.v.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: Luisa Bergalli Gozzi.
Bron: Carlo Gozzi 1720-1806.
Stravaganze sceniche, letterarie battaglie
(red. F. Soldini), Venetië, Marsilio, 2006.

In dit nummer

/ Vrouwenstudies /

- 3 Vrouwengeschiedenis na de dood van het feminisme
Anneke B. Mulder-Bakker

/ De Italiaanse Verlichting /

- 6 'Emancipatie' van de Italiaanse vrouw in de achttiende eeuw
Davy van Oers

/ In memoriam /

- 9 Margrith Wilke (1958-2007)
Berteke Waaldijk

/ Religie /

- 12 Religieuze autoriteiten in de laat- middeleeuwse stad
Renée Beukers

/ Onderwijs /

- 15 Vrouwengeschiedenis in de praktijk van het middelbaar onderwijs
Hilde Timmerman en Heidi Timmerman

/ Economische Geschiedenis /

- 19 Ongetrouwde vrouwen in de vroegmoderne Nederlandse textielnijverheid
Elise van Nederveen Meerkerk

/ Seksualiteit /

- 22 Een casestudie van Antwerpse straf- dossiers in zedenzaken (1920-1940)
Julie Carlier

/ Vroegmoderne tijd /

- 25 Barbara Blomberg en haar zoon Don Juan van Oostenrijk
Angela Crott

/ Recensie /

- 28 Teaching with Memories. European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms
Cath van Meurs

29 / Onder de loep / Elkie Jordans

30 / VVG / Vrouwenstudies België

31 / Service en Nieuwe Boeken /

Onder historicae

Mijn laatste

In dit is dan mijn laatste 'Onder Historicae'. Na zeven jaar lidmaatschap van de *Historica*-redactie, waarvan de laatste vier als hoofdredacteur, voelt dat best vreemd. Maar het is nu tijd voor andere dingen. Mijn proefschrift over het functioneren van vrouwelijke Tweede-Kamerleden van de jaren vijftig tot het midden van de jaren negentig zit in de afrondingsfase en zal naar alle waarschijnlijkheid volgend voorjaar helemaal klaar zijn. Ik ben inmiddels op zoek naar een nieuwe baan. Nog veel belangrijker is dat ik in september moeder hoop te worden. Daar kijk ik erg naar uit. Mijn leven zal er straks dus heel anders uit komen te zien en daarmee is naar mijn gevoel een logisch einde gekomen aan mijn werk bij *Historica*.

Natuurlijk is zo'n naderend afscheid aanleiding om terug te kijken. Ik had in dit kader mijn interview over mijn aantreden als hoofdredacteur, dat verschenen is in het februari-nummer 2004, nog maar eens tevoorschijn gehaald. Mijn opluchting was groot toen bleek dat ik mijn daarin gedane belofte om iedere twee jaar een themanummer te maken, heb waargemaakt. In 2005 verscheen een mooi themanummer rond vrouwen en de canon. Zeer recent, in juni 2007, een nummer over vrouwen en religie. Op beide nummers kijk ik met trots terug. Maar ook aan de 'gewone' nummers heb ik met veel plezier gewerkt.

Dat heb ik zeker te danken aan mijn redactieleden, die de *Historica*-werkzaamheden altijd enthousiast en met een grote inzet hebben gedaan. Dankzij hen is *Historica* een geoliede machine geweest, wat de kwaliteit van de nummers en het plezier om er mee bezig te zijn ten goede is gekomen. Bedankt dames!

Gelukkig heb ik een hele goede opvolger gevonden. Sophie Bollen, alweer geruime tijd lid van de redactie, neemt het stokje van mij over. *Historica* is bij haar in goede handen. Ik ben nieuwsgierig hoe het tijdschrift zich onder haar leiding verder zal ontwikkelen. Plannen heeft ze genoeg. In het februari-nummer 2008 zal zij deze in een interview ontvouwen.

De wisseling van de wacht wat betreft het hoofdredacteurschap is niet de enige verandering in 2008. Mieke de Vos zal na zeven jaar trouwe dienst de redactie verlaten, omdat ook zij aan iets nieuws gaat beginnen: het schrijven van een proefschrift. Onze plaatsen worden ingenomen door een aantal nieuwe mensen. Kortom, een frisse start voor *Historica* in 2008 in allerlei opzichten!

Mariken Schuur

Vrouwengeschiedenis na de dood van het feminisme

Drie discussiepunten

Als vervolg op de bijdrage van Machteld De Metsenaere, vice-voorzitter van de VVG, over vrouwengeschiedenis in Vlaanderen, worden hier de persoonlijke reflecties van de voorzitter gegeven. Uitgaande van haar eigen ervaringen en wat zij hoort van anderen vraagt zij zich af: wat betekenen de maatschappelijke en de universitaire ontwikkelingen van het laatste decennium eigenlijk voor de positie van vrouwengeschiedenis en de VVG? En hoe moet de VVG daarop reageren? Als we de tijdgeest mogen geloven, is het feminisme dood. Welnu, dan moet ook vrouwengeschiedenis wel op sterven na dood zijn, want zij is immers een product van het feminisme, voortgekomen uit de tweede feministische golf.

/ Anneke B. Mulder-Bakker /

Als we op ons laten inwerken wat universitaire beleidsmakers de laatste jaren bedacht hebben, dan is vrouwengeschiedenis inderdaad passé. Met de herprogrammering van de studieprogramma's in een bachelor en een masterfase – en de bijbehorende noodzaak om de studiegeschiedenis tot haar kernonderdelen terug te brengen – is aan alle universiteiten grootscheeps gesneden in de cursussen en onderdelen vrouwengeschiedenis. Hele onderzoeksinstituten, zoals het Belle van Zuylen Instituut van de Universiteit van Amsterdam, zijn zelfs domweg opgeheven. In het VWO is het al niet veel beter. Het eindexamenonderwerp voor 2007 en 2008, de koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië, bevat nog slechts twee passages over vrouwen – in het kader van het inlandse emancipatiestreven en de veranderende verhoudingen tussen de verschillende etnische groepen – terwijl hetzelfde onderwerp in de jaren 2001 en 2002 nog aandacht had voor het vraagstuk van etniciteit en de genderproblematiek.

Wat betekent dit voor de VVG en de koers die zij in de komende jaren wil of moet gaan varen? Die discussie wil het bestuur graag met de leden aangaan, vooral nu de VVG haar werkterrein heeft uitgebreid tot Vlaanderen en ook Vlaamse academicae, met hun andere achtergrond, mee gaan nadenken over de inhoud van het vak en de ambities van de vakorganisatie.

Wel degelijk een historische categorie

Het leek allemaal zo mooi in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Anders dan in België – waarover Machteld De Metsenaere behartigenswaardige dingen schreef in het februari-nummer van *Historica* en waarop dit artikel een vervolg is voor Nederland – leidde de tweede feministische golf in Nederland tot allerlei institutionele vernieuwingen. Uit onvrede met het tot dan gangbare historische onderwijs

en onderzoek werd bijvoorbeeld in 1975 het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (LOV) opgericht. Het LOV werd omgevormd tot de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en kreeg haar eigen tijdschrift *Historica* in 1977. Vervolgens vonden de enthousiastelingen steun bij de al langer bestaande instituten zoals het IIAV (Internationaal Informatiecentrum en Archief voor Vrouwen) en het IISG (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) die zich nu ontwikkelden tot centra waar vrouwen konden samenkomen en nieuwe initiatieven uitbroeden. Deze opbloei was mogelijk geworden omdat studentes aan de universiteit het niet langer pikten dat vrouwen een uiterst marginale of non-existente rol vervulden in het geschiedenisonderwijs. Professor Maarten Brands van de Universiteit van Amsterdam (VU) had dat aan de lijve moeten ondervinden. Omdat hij weigerde aandacht te schenken aan vrouwengeschiedenis (net als aan kindergeschiedenis) hadden studentes in het studiejaar 1975-1976 zijn werkkamer bezet en hem toegesproken met de woorden: “Meneer, werkt u maar rustig door, dit gebeurt niet.

Wij bestaan niet, want wij zijn immers geen historische categorie!” Zij maakten zo op ludieke wijze duidelijk wat het voor het zelfbeeld van mensen betekent als zij uit de geschiedenis worden weggeschreven. Omdat herinneringen – juist ook collectieve herinneringen in geschiedenisboeken en historische studies – het besef van identiteit van een persoon of groep mede bepalen, kunnen niet onnadenkend hele groepen in onderwijs en onderzoek genegeerd worden.

Aan alle universiteiten begonnen dan ook groepjes studentes buiten het gewone collegeprogramma om samen geschiedenis te bedrijven. Studentes aan de VU stelden voor elk tentamen alternatieve literatuurlijsten samen met titels die ook aandacht gaven aan vrouwen. Aan mijn eigen universiteit Groningen deed een grote en hard werkende groep studentes op eigen houtje onderzoek naar vrouwen in het verleden en publiceerde de resultaten. De studentes ontwikkelden zich zo op eigen kracht tot toonaangevende onderzoekers, zozeer zelfs dat een flink aantal van hen tot de leidinggevende vrouwenhistorici van dit moment behoort. Vertegenwoordigers van meerdere universiteiten zetten samen het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* op, dat onlangs zijn 25-jarig bestaan vierde met een mooi jubileumnummer *Spiegelbeeld. Reflecties bij 25 jaar Vrouwengeschiedenis* (2005), waaraan ik het een en ander voor dit artikel heb ontleend. Ook werden op ongeregelde tijden thematische bundels gepubliceerd onder de titel *Tipje van de Sluier*. Naderhand werden ook meer gespecialiseerde verbanden opgericht zoals de Stichting Vrouwengeschiedenis Vroegmoderne Tijd en het Dwarsverband Vrouwenstudies Letteren. In meer recente jaren met de >>

Cover van het 25e Jaarboek Vrouwengeschiedenis.

opkomst van internet werden daar natuurlijk websites en elektronische discussielijsten aan toegevoegd. De Kenaulijst is de bekendste.

Een aparte subdiscipline?

Van lieverlee ontwikkelde de bestudering van vrouwen in het verleden zich in Nederland tot een aparte subdiscipline: vrouwengeschiedenis met eigen docentes en eigen vakonderdelen. In de jaren tachtig werd dit omgevormd tot of uitgebreid met genderstudies. Het werd een apart vak met eigen publicatiemiddelen, een eigen netwerk en een academische onderneming. Het maakte zich los van de strijd voor meer vrouwen aan de universiteit – natuurlijk zetten sommige vrouwenhistorici zich ‘in hun eigen tijd’ wel in voor de emancipatie maar dat was niet verbonden met hun vakbeoefening. En zij kwamen ook los te staan van het eigenlijke vak geschiedenis. Meer dan met historische collegae voelden vele beoefenaren van de vrouwen- en genderstudies zich verwant met de interdisciplinaire vrouwenstudies die ook eigen docentes of zelfs eigen hoogleraren kregen met een eigen tijdschrift, het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*. Ook in het VWO werd er een aparte commissie opgericht voor het Centraal Schriftelijk Eindexamen, die het voor elkaar kreeg dat het centrale onderwerp voor het eindexamen in 1990-91 gewijd was aan een onderwerp uit de vrouwengeschiedenis. Dat stond en staat een integratie in het geschiedenisonderwijs en -onderzoek in de weg.

In Nederland is vrouwengeschiedenis nooit verbonden geweest met een van boven af opgelegde politiek van *affirmative action* zoals in de VS. Daar dwong de overheid posities voor vrouwen en etnische minderheden af aan de universiteiten. En bij vakken als geschiedenis waren het deze nieuwkomers die de cursussen vrouwengeschiedenis, *African-American* of Indiaanse geschiedenis gingen verzorgen. Hier in Nederland deden zich niet de toestanden voor die ik meemaakte in 1987-1988 toen ik aan de Central Michigan University doceerde. Daar probeerde een van de hoogleraren doodleuk een briljante nieuw aangetrokken vrouwelijke hoogleraar in de afdelingsvergadering de mond te snoeren met: “Waarom zou ik naar uw argumenten luisteren, u bent toch maar vanwege de *affirmative action* binnen gekomen.” Vrouwen hebben daar hard moeten knokken voor een volwaardige plaats in de universitaire staf en voor verdiende aandacht voor vrouwengeschiedenis. Maar ze hebben gewonnen.

In mijn eigen discipline middeleeuwse studies behoort in de VS een genderaanpak nu op veel plaatsen tot de normale onderdelen van het vak. Meer zelfs, sommige van de meest vernieuwende en spraakmakende hoogleraren

(m/v) aan leidende universiteiten zoals Harvard en UCLA-onderzoekers laten zich inspireren door gendervraagstukken. En in de vakorganisaties is het vanzelfsprekend dat mannen en vrouwen een gelijk aandeel aan bestuur en beleid hebben. De Medieval Academy heeft afwisselend een man en een vrouw als president. De redactie van *Speculum* wordt nauwlettend uit ongeveer evenveel mannen als vrouwen samengesteld. Toen enkele jaren geleden een vrouwelijke hoogleraar een ingezonden stukje schreef met cijfers waaruit bleek dat de recensieredactie (die zetelde aan Harvard) meer mannen dan vrouwen en meer oostkustgeleerden dan anderen uitnodigde, reageerde de redactie als gestoken. Sindsdien krijgen zelfs vrouwen uit Europa uitnodigingen om een boek te recenseren. Vooral in Engeland en de VS behoorden de vrouwenstudies, en zelfs in meerdere mate de genderstudies, tot de vernieuwin-

ses, werd het manuscript door drie anonieme *peers* beoordeeld, zijnde twee vrouwen en een man. In Nederland werd het bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) ook beoordeeld, nu door louter mannen (als ik het goed heb, want hier doet men veel moeilijker over het vrijgeven van namen dan in de VS).

Wat nu?

Wat leert ons dit voor de vrouwengeschiedenis hier en de politiek die wij in de komende jaren moeten gaan voeren? Ik noem drie in mijn ogen belangrijke discussiepunten.

Ten eerste, het vak heeft zich onder invloed van de sociale wetenschappen ontwikkeld tot een tamelijk theoretische subdiscipline die zich in de ivoren toren ophoudt zonder veel contact met de samenleving. Om Yvonne Scherf, in genoemd Jaarboek, te citeren naar aanleiding van

De vertegenwoordigers van de belangrijkste godsdiensten en levensbeschouwingen in Nederland in 2007: vijf mannen en één vrouw, bescheiden op de achtergrond.

gen die vanaf de jaren zestig en zeventig de historische discipline drastisch hebben omgevormd, zoals de arbeidersgeschiedenis, het vraagstuk van de etniciteit, de sociale geschiedenis met zijn sterk methodologische en theoretische aanpak, de theoretische geschiedenis. Het kreeg daardoor vaak een vaste plaats in het vernieuwde curriculum. Vrouwengeschiedenis werd trouwens ook zelf steeds meer methodologisch en theoretischer. Gevolg hiervan is dat vrouwen ginds zijn doorgedrongen tot alle circuits en netwerken in onderwijs en onderzoek waar beslissingen genomen worden. En zoals wij hier steeds meer met schade en schande ontdekken: het is in die circuits dat carrières worden gemaakt en subsidiegeld wordt verdeeld. Toen ik mijn eigen boek in de VS wilde publiceren bij een van de grote *University Pres-*

de nadruk op gender en de constructies van vrouwelijkheid en mannelijkheid sinds de jaren tachtig: “Die constructies zijn de hemel in geschoten en je kunt ze met geen mogelijkheid weer op aarde krijgen.” Wij moeten ons afvragen of dit een goede ontwikkeling is en of de tanende belangstelling voor de vrouwengeschiedenis wellicht hiermee samenhangt. Als wij dat voor mogelijk houden, rijst de vervolgvraag: willen wij dat zo houden of gaan we op zoek naar thema’s die wel in de ‘aarde’ geworteld zijn, thema’s en vraagstukken die op dit moment wel leerlingen, studenten en onderzoekers aanspreken. Bijvoorbeeld vraagstukken die politiek of maatschappelijk in de aandacht staan en om een historische verdieping vragen. Hieronder worden enkele genoemd maar er zijn natuurlijk veel meer.

Ten tweede, willen wij ons werk blijven doen in de vrouwengeschiedenis als een aparte subdiscipline of streven wij naar integratie in het geheel van de historische studies? Willen wij om de zoveel jaar een apart eindexamenonderwerp vrouwengeschiedenis of willen wij elk jaar in alle onderwerpen aandacht voor de genderproblematiek?

Ten derde, hiermee nauw samenhangend: moeten wij alle energie blijven zetten op een eigen institutionele plaats voor het vak met eigen docenten en zo mogelijk eigen instituten? Moeten wij vooral publiceren in onze eigen tijdschriften of juist kiezen voor de meer algemene? Moeten wij vrouwenhistorici die het (aparte) vak 'verlaten' om een 'gewone' positie te gaan bekleden zien als 'verraders' of juist als pioniers, vrouwen in de voorhoede? Verdient de Amerikaanse verwevenheid in stafsamenstelling én in curriculum misschien de voorkeur?

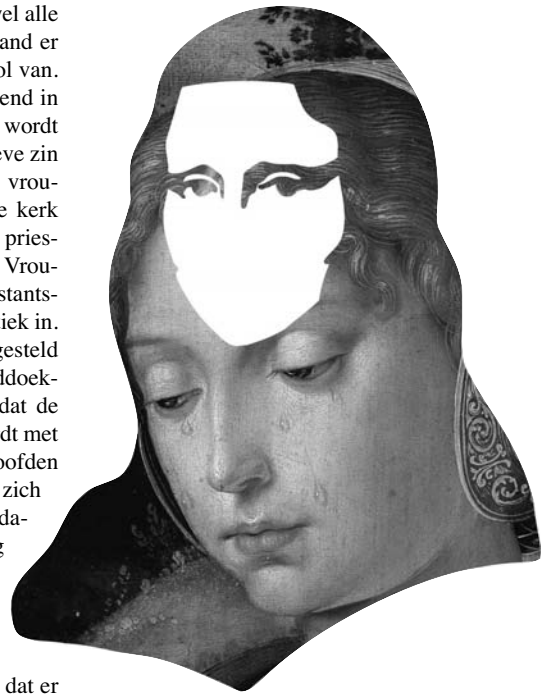
Het zal duidelijk zijn dat ik de reductie van vrouwengeschiedenis aan de universiteiten, het gebrek aan subsidies en zelfs het gebrek aan belangstelling van de kant van studenten in verband breng met de apartheid en de marginalisering van het vak. Wij zaten op de cruciale momenten niet op de plaatsen waar beslissingen werden genomen en niet in de commissies waar de gelden werden, en worden, verdeeld.

Daarom stel ik voor dat we waar mogelijk de contacten met vakgenoten die in de *core business* zitten, aanhalen en hen uitnodigen vanuit hun eigen expertise thema's en onderzoeksvragen betreffende vrouwen en gender te formuleren die zij van belang achten om in de komende jaren te bestuderen. Daarover zouden we dan (kleine) discussiebijeenkomsten of workshops met deskundigen en belangstellenden kunnen organiseren waarbij de initiator optreedt als discussieleider. Dicht bij huis beginnend gaat de eerste uitnodiging naar Mineke Bosch, die zelf uit de vrouwengeschiedenis voorkomt en gender en diversiteit doceert in Maastricht. Zij bereidt een Vici-aanvraag voor bij NWO onder de titel *Between oblivion and recall: gender and the politics of memory in the shaping of scientific identities, 1900-2000*. Zij meent dat onderzoek gedaan moet worden naar: "the politics of memory in the culture of science and its role in shaping scientific identities that are different for men and women. The proposal connects the underrepresentation of women in the practice of science to the repeated underrepresentation or misrepresentation of women in past and present stories and images of science and scientists. The core of the project is the analysis of scientific memory... Is it possible to trace the process from men and women's actual presence in science, through male and female scientist's representations in academic memory culture, right into today's public images of science, as well as professional historiography? The project's innovation lies in the translation of the contemporary debate on the politics of memory and (national) identity to the politics and cultures of science." Past ons dat als VVG?

Een urgent thema van dit moment is ook vrouwen en religie. Sinds de islam is doorge-

drongen in het dagelijkse leven van vrijwel alle Nederlandse steden en dorpen kan niemand er meer omheen. Kranten en TV staan er vol van. De politiek bemoeit er zich mee. Opvallend in het publieke debat, voor zover het serieus wordt gevoerd, is dat vrouwen vooral in negatieve zin met religie in verband gebracht worden: vrouwen mogen binnen de rooms-katholieke kerk nog steeds geen functies bekleden, geen priester, laat staan bisschop of paus worden. Vrouwen mogen vanuit de SGP, een protestants-christelijke partij, nog steeds niet de politiek in. Vrouwen worden binnen de islam achtergesteld of zelfs onderdrukt en gedwongen hoofddoekjes te dragen. Opvallend is bovendien dat de discussie vrijwel uitsluitend gevoerd wordt met mannelijke religieuze leiders over de hoofden van vrouwen heen. En de aandacht richt zich daarbij vooral op de conservatieve, fundamentalistische aspecten. Er is weinig aandacht voor de wijze waarop vrouwen zelf in verleden en heden religie ervaren noch voor de rol die zij in de praktijk van de geloofsbeleving thuis en in de openbare ruimte spelen. Laat staan dat er aandacht is voor mogelijke emancipatoire factoren van het geloof.

Vanouds behoren religie en kerk tot de genegeerde, zelfs geminachte onderwerpen binnen het feminisme. Vrouwen van de tweede golf hadden soms zelf zeer geleden onder autoritaire heren die zich beriepen op het geloof en onder een Kerk waarin voor vrouwen geen leidinggevende plaats was. Onderzoeksters stortten zich liever op onderwerpen uit de sociaal-economische hoek. Daar was ook meer succes te verwachten voor emancipatie en gelijkberechtiging. Dit jaar is dit taboe op verschillende fronten doorbroken. De VVG begon ermee in april met een congres gewijd aan 'Baas in eigen kerk' en het juninummer van *Historica* vormde er de neerslag van. Een tentoonstelling in het rooms-katholieke erfgoedmuseum Ons' Lieve Heer op Solder in Amsterdam gewijd aan 'Verborgen Vrouwen' (zie: www.verborgenvrouwen.nl) is een vervolg. Middeleeuwse kluisenaresses, geestelijke maagden in de ze-

Logo van de website www.verborgenvrouwen.nl.

ventiende eeuw en moderne kunstenaresses tonen welke krachten er buiten, onder of achter de blikvangende instituties aan het werk zijn. Doel is niet alleen informele religieuze stromingen in verleden en heden voor het voetlicht te brengen, maar vooral het belang te laten zien van lekeninitiatieven, van informele bewegingen en de discussie te stimuleren over religie in de praktijk en de emancipatoire mogelijkheden van het geloof. Tijdens deze tentoonstelling en in dit kader gaan IIAV en VVG daarover specifiek een debat opzetten.

Alle leden worden uitgedaagd de discussie over deze thema's en de koers die de VVG moet gaan varen te gaan voeren op de VVG website. Er is daar een apart platform voor gecreëerd. Zowel de Belgische als de Nederlandse situatie kan, ja moet daarin zo mogelijk betrokken worden. Lezers: het woord is aan u! ///

Anneke B. Mulder-Bakker doceerde middeleeuwse geschiedenis en middeleeuwse studies aan de Universiteit van Groningen. Sinds haar pensionering is ze gastonderzoeker aan het onderzoeksinstituut Pallas van de Universiteit van Leiden. De laatste jaren houdt ze zich vooral bezig met cultuur en religie in de middeleeuwen, waar de genderproblematiek vaak centraal staat.

Literatuur

- // Marga Altena, Maartje Broekhans e.a. *Spiegelbeeld. Reflecties bij 25 jaar vrouwengeschiedenis. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 25. Amsterdam, 2005.*
- // Phyllis Chesler, *The Death of Feminism. What's Next in the Struggle for Women's Freedom. New York, 2005.*

Websites

- // Vereniging voor Vrouwengeschiedenis: <http://www.vrouwengeschiedenis.nl>
- // Digitaal Vrouwenlexicon Nederland: <http://www.inghist.nl/Nieuws/Actueel/Onderzoek/Projecten/DVN>
- // Stichting Vrouwen in de Vroegmoderne Tijd: <http://www.svt.org>
- // Verder de mailinglist op het gebied van vrouwengeschiedenis: <http://lists.iisg.nl/mailman/listinfo/kenau>

‘Emancipatie’ van de Italiaanse vrouw in de achttiende eeuw

Tussen Traditie en Vernieuwing

Net als in het merendeel van de andere Europese landen davert gedurende de 18e eeuw ook in Italië de maatschappij van het *ancien régime* op haar grondvesten. Onder sterke invloed van de ideeën van de verlichting komt de geschiedenis stilaan in een nieuwe tijd terecht. Maar in welke mate was de revolutionaire 18e eeuw ook revolutionair voor vrouwen? Kan er gesproken worden over emancipatie of blijven vrouwen veroordeeld tot een traditionele en ondergeschikte positie? Om te bepalen wat de rol is geweest van de 18^e eeuw in de Italiaanse vrouwengeschiedenis, doorkruis ik in dit artikel niet alleen de filosofie, maar ook de literatuur en werp ik tevens een korte blik op enkele 18^e-eeuwse *grandes dames*.

/ Davy van Oers /

In navolging van Franse *philosophes* zoals Voltaire, Diderot, Montesquieu en Rousseau ontstaat in de belangrijkste Italiaanse verlichte centra (Napels, Milaan en Venetië) een sterke tendens om het licht van de rede te laten schijnen op de maatschappij. Ook de Italiaanse verlichting kent immers de *ratio* een kritische en normatieve waarde toe. Als men maar op empi-

Bron: Carlo Gozzi 1720-1806. Stravaganze sceniche, letterarie battaglie.

Luisa Bergalli Gozzi.

rische en rationele manier te werk gaat, zal dit leiden tot een ‘betere’ samenleving. Een herijking van maatschappelijke waarden waarbij het gehele politieke, sociale, economische en culturele bestel wordt onderworpen aan het tribunaal van de rede, geeft de definitieve aanzet tot het ontstaan van de moderne samenleving na de Franse revolutie. Niet toevallig is koffie de populairste drank in het 18e-eeuwse Italië. De stimulerende kracht van koffie is een meta-

foor voor het wakker schudden van het slapende verstand en de bevoogde zintuigen van de mens. *Il Caffè* wordt dan ook de naam van een militant Milanees verlicht tijdschrift. In plaats van in afgeschermden academien komen jonge intellectuelen samen in openbare koffiehuisen om over maatschappelijke problemen te discussiëren.

Het geconsolideerde politieke en economische bestel en de diepgevoerde sociale structuren zijn belangrijke discussiepunten. Steunend op principes als gelijkheid, sleutelen verlichte denkers aan het systeem van privileges. De eeuwenoude voorrechten van de aristocratie komen onder zware druk te staan evenals hun morele principes. Zo worden het *ius primae noctis* waarbij een landheer het recht had de eerste huwelijksnacht met de kersverse bruid van één van zijn onderdanen door te brengen en de in zwang zijnde praktijk van de *cavaliere servente* – de getolereerde minnaar van een getrouwde edelvrouw – aan de kaak gesteld, ook al betrof het ‘privileges’ die in de praktijk, zeker het recht van de eerste nacht, niet meer werden genoten. Er verschijnen ook satires, vaak in de vorm van gedichten, op het sociale bestel. Het is echter vooral de journalistiek die in Italië een enorme opgang kent, samen met een sociaal geëngageerde literatuur (o.a. in de vorm van traktaten en dialogen) die op een heldere en rationele manier, zonder retorische opsmuk, maatschappelijke knelpunten beschrijft, zoals de afschaffing van de doodstraf. Wat de Italiaanse verlichting onderscheidt van haar Europese ‘partners’ is het feit dat zij sterk gericht is op de praktische aspecten van bepaalde vraagstukken, eerder dan op de uitsluitend filosofische kant ervan. Zo bepleit Cesare Beccaria in *Over misdaden en straffen* (1764) – dé bestseller uit de Italiaanse verlichting – het nut van dwangarbeid en gevangenisstraffen.

Vrouwen als onderwerp van een verlicht gelijkheidsdiscours

Het ligt voor de hand dat in een samenleving waarin kritisch nagedacht wordt over allerlei normen en tradities, ook de positie van vrou-

wen onder de loep wordt genomen. Sinds eeuwen werd een onderworpenheid aan de man als normaal en noodzakelijk beschouwd. Een vrouw had de keuze haar leven te wijden aan haar man of aan God: ze kon huisvrouw of non worden. Tijdens de verlichting worden deze rolmodellen in twijfel getrokken, zonder onmiddellijk te verdwijnen. Om deze reden kan men tijdens de Italiaanse verlichting dan ook niet echt spreken over emancipatie, laat staan over feminisme. Er zet zich echter wel een proces van bewustmaking van de rolpatronen tussen vrouwen en mannen in gang dat naar mijn mening de basis legt voor de emancipatie van vrouwen in de tweede helft van de 19e eeuw.

In deze eerste aanzet tot emancipatie is het opnieuw de Franse verlichting die een belangrijke invloed uitoefent op de Italiaanse. De *philosophes* benadrukken vanuit een filosofisch standpunt de gelijkheid tussen man en vrouw: “*l’esprit n’a pas de sexe*”. Hoewel het essay van Antoine-Léonard Thomas – *Essai sur le caractère, les moeurs et l’esprit des femmes dans tous les siècles* (1772) – geen revolutionaire ideeën bevat, is het een belangrijke tekst vanwege de reacties die hij uitlokte, zowel in Frankrijk als in Italië. Diderot bekritiseert Thomas door een lofrede op de moed en gevoeligheid van vrouwen te schrijven en een ondergeschikte positie aan te klagen (*Correspondance littéraire*, 1772). De Napolitaan Ferdinando Galiani daarentegen neemt in zijn reactie op dezelfde tekst een traditionele, misogyne positie in en noemt de vrouw een “van nature uit zwak en ziek dier” (*Dialogue sur les femmes*, 1772). Enkele jaren later schrijft Galiani’s stadsgenoot, Giuseppe Maria Galanti, een essay (1780) over de positie van vrouwen in de staat en over het huwelijk. In dit artikel verdedigt hij een nieuwe wet die verkrachting onstrafbaar maakt: vrouwen lokken volgens hem immers vaak zelf seksuele agressie van een man uit om daarna, zwanger, met hem te kunnen trouwen. Hoewel hij dus net als Galiani een misogyn standpunt inneemt, schrijft hij ook: “in wat voor een miserabele toestand leven vrouwen (...) aangezien ze als enige regel de wil van de mannen hebben, die daarenboven onbeschoft, brutaal en onrechtvaardig zijn”. Duidelijk is dat zijn aandacht, zij het op een ambigue manier, uitgaat naar de sociale en praktische kant van filosofische vraagstukken, zoals de concrete levensomstandigheden van vrouwen. Eerder zagen we al dat dit een typisch kenmerk is van de Italiaanse verlichting. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in Italië veel is nagedacht over praktische punten die gerelateerd waren aan de positie van de vrouw, zoals de educatie en de intellectuele vorming van vrouwen. In dergelijke discussies werden, in te-

genstelling tot het werk van Galiani en Galanti, ook meer uitgesproken 'progressieve' standpunten ingenomen.

Nadenken over de educatie van vrouwen

Het is dit filosofische discours, met een duidelijk praktische inslag, dat voor vrouwen de weg baant naar latere vormen van 'emancipatie'. Pas later, in de 19^e en vooral in de 20^e eeuw, zullen er ook meer concrete resultaten geboekt worden, maar deze zouden ondenkbaar zijn zonder het 18^e-eeuwse proces van bewustwording.

De educatie van vrouwen is geen doel op zich maar staat in functie van het inlossen van verlangens van mannen.

De belangrijkste stemmen in dit verband komen uit het verlichte Milaan. Pietro Verri publiceert hier samen met zijn broer Alessandro gedurende twee jaar het tijdschrift *Il Caffè* (1764-1766). Hoewel in nummer 22 de anonieme *Verdediging van vrouwen* verschijnt waarin seksuele discriminatie in de opvoeding wordt betreurd, bevat het geen revolutionaire standpunten. Belangrijk is wel dat men de opvoeding en intellectuele vorming als een *hot issue* beschouwt. Zoals reeds aangegeven is de 18^e eeuw vooral baanbrekend in de bewustmaking van de noodzaak en het nut van de educatie van vrouwen en van hun rechten en gelijkheid. Pietro Verri's *Manuscript te lezen door mijn lieve dochter Teresa* (1783) is illustratief in dit verband. In deze verhandeling geeft hij zijn dochter praktische tips over hoe zij zich het best in de maatschappij kan gedragen om een zo goed mogelijke reputatie en persoonlijk geluk te vergaren. Zo raadt hij haar aan om in het bijzijn van haar echtgenoot haar kennis nooit in die mate tentoon te spreiden dat hij zich intellectueel minderwaardig zou kunnen voelen. Verri koestert met andere woorden geen illusies wat betreft de 'publieke opinie' waarnaar vrouwen zich nog altijd dienen te schikken. Sociale vooroordelen omtrent een minderwaardige positie zijn diepgeworteld en het zal nog heel wat tijd vragen vooraleer er concrete veranderingen zullen optreden. Ondertussen moeten vrouwen volgens Verri "met plezier of met verveling dit soort leven leiden en zich conformeren naar deze gebruiken".

Hoewel verlichte denkers veel discussiëren over rechten van vrouwen en het een grote verdienste is de gelijke intellectuele capaciteiten van vrouwen en mannen te benadrukken, blijft in de 18^e eeuw het lot van de vrouw intrinsiek gekoppeld aan de wil van de man. Deze voorlopig onhaalbare loskoppeling is een obstakel voor concrete vernieuwingen. De Italiaanse maatschappij blijft androcentrisch gericht en van concrete gelijkheid is vooralsnog geen sprake. Dit gegeven wordt bevestigd door de manier waarop men zowel in kranten, tijdschriften als in traktaten nadenkt over de concrete invulling van het onderwijs. De educatie

van vrouwen is geen doel op zich maar staat in functie van het inlossen van verlangens van mannen. De praktische invulling van het 'vernieuwde' onderwijs is inderdaad gericht op het behagen van de man.

Een mooi voorbeeld hiervan komt uit Venetiaanse hoek. Zo bepleit de journalist Gasparo Gozzi in zijn *Antwoord aan een moeder die vraagt hoe ze haar dochter moet opvoeden* (*Gazzetta Veneta*, 1761) de noodzaak vrouwen toe te laten tot studies die louter huishoudelijke taken overstijgen. Deze scholing moet echter als doel hebben vrouwen 'aantrekkelijker' te maken voor mannen. Naast het verwerven van algemene kennis, het leren van levende talen,

moeten ze zich specialiseren in 'aangename conversatie', en dan vooral in het 'pikant' maken van gesprekken zodat ze aangenaam worden voor mannen.

Van doorgedreven culturele 'emancipatie' is er dus geen sprake aangezien vrouwen ondanks hun scholing blijven vastzitten in een tweederangs rol. Innoverend is wel de erkenning op zich dat ook vrouwen geschoold moeten worden – en men dus een ondergeschikte positie in vraag stelt – los van het feit dat het hoe en waarom van educatie grotendeels verankerd blijft in een androcentrisch wereldbeeld. Illustratief voor dit alles is dat het lezen beschouwd wordt als een activiteit die de culturele 'emancipatie' van vrouwen bevordert, maar zowel Gozzi als Verri bijvoorbeeld benadrukken dat vrouwen in hun lectuurkeuze gestuurd moeten worden door mannen om te vermijden dat ze 'verkeerde' boeken zouden lezen. Zo schrijft Verri: "Ik sta u toe zonder ophouden alle mogelijke komedies en tragedies te lezen. (...), net als romans die met fatsoen en gratie zijn geschreven. Ik sluit wel die romans uit die te libertijns zijn". Deze uitspraak geeft de ambiguïteit weer van het 18^e-eeuwse verlicht discours over de positie van vrouwen. Men kent het recht tot intellectuele vorming toe, maar wel binnen een door mannen omlind kader. Het is een soort afspiegeling van een meer algemene houding die een bewustmaking inhoudt van de noodzaak vrouwen uit een minderwaardige positie te halen, maar waarbij de bewustmaking op zich belangrijker is dan concrete verwezenlijking ervan.

De uitspraak van Verri brengt ons tevens bij

de literatuur. Niet alleen krijgen vrouwen leestips, ze zijn ook prominent aanwezig in een imaginaire wereld gecreëerd in de roman en het theater, twee literaire genres voor wier ontstaan, groei en bloei de 18^e eeuw van fundamenteel belang is.

Literaire beeldvorming

De beeldvorming omtrent vrouwen in de Italiaanse 18^e-eeuwse literatuur weerspiegelt grotendeels de filosofische discussies. Ook hier zetten schrijvers vraagtekens bij de ondergeschiktheid van vrouwen, maar evengoed staan er vraagtekens bij de grenzen van de 'emancipatie'. De belangrijkste rol in dit verband is weggelegd voor Venetië. In dit bloeiende editoriale centrum worden vertalingen gepubliceerd van de al gevestigde Franse en Engelse romantraditie, evenals originele werken uit de opkomende Italiaanse romantraditie. Pietro Chiari (1711-1785), actief als roman- en toneelschrijver in de dogenstad, is een van de meest radicale 'feministen'. Hij voert in zijn werk vrouwen ten tonele die autodidact zijn en hun eigen lot in handen nemen. Hij zorgt voor een positieve en innoverende beeldvorming die vrouwen uit hun ondergeschikte en passieve rol zou moeten

Elisabetta Caminer Turra.

halen. Chiari's literaire productie kent in zijn tijd echter niet veel succes en de lectuur ervan wordt vaak afgeraden en zelfs verboden.

De meest beroemde Venetiaanse toneelschrijver, Carlo Goldoni (1707-1793), gaat in zijn verbeelding van vrouwen niet zo ver als Chiari. In zijn toneelhervorming die het karaktertheater in plaats stelt van de *commedia dell'arte*, encenseert hij vrouwen vaak op een zeer realistische manier. Een aantal van zijn >>

Maria Gaetana Agnesi.

Bron: http://en.wikipedia.org/wiki/Image: Maria_Gaetana_Agnesi_%281836%29.png

heldinnen zoals Mirandolina en Rosaura zijn zeer intelligent en tarten de sociale rolverdeling door hun lot in eigen handen te nemen, maar uiteindelijk schikken ze zich toch weer naar de sociale normen. In het toneelstuk *La Locandiera* wil de ondernemende herbergierster Mirandolina een aantal edellieden, die verliefd op haar zijn, een lesje leren door een listig spel met hen te spelen. Uiteindelijk geeft ze toe te ver te zijn gegaan in haar sluwheid en beslist ze met een knecht in het huwelijksbootje te stappen en niet boven haar stand te trouwen, maar zich te conformeren naar de sociale normen. In Goldoni zien we dus eigenlijk de denkwijze van een groot deel van de filosofen weerspiegeld: het in vraag stellen van de ondergeschikte positie van vrouwen zonder er al onmiddellijk revolutionaire consequenties aan te koppelen.

Het blijft dus een ambigu discours. Zeker wanneer we rekening houden met het feit dat naast de nieuwe vrouwelijke rolmodellen, die in principe een gelijkwaardige positie vertegenwoordigen, de traditie sterk aanwezig blijft. Er gaan dan ook behoudsgezinde stemmen op die vrouwen in een tweederangs positie willen laten. Een schrijver als Carlo Gozzi (1707-1806) staat bekend om zijn conservatieve houding en zijn oeuvre draagt vaak een misogynie stempel. In zijn autobiografie encenseert deze Venetiaanse schrijver door middel van een aantal liefdesverhaaltjes een 'omgekeerde wereld' waarin vrouwen de macht hebben. Op ironische wijze laat hij echter zien dat dit soort van wereld tot mislukken gedoemd is. Vraagtekens die gezet worden bij vrouwen die hun lot in eigen handen

nemen, keren ook terug in de opera. In Baldassare Galuppi's (1706-1785) *Il mondo alla roversa* (1750, op een libretto van Goldoni) steekt deze Venetiaanse componist de draak met vrouwen aan de macht: hun eigen intriges leiden ertoe dat hun 'rijk' instort.

De literatuur is als het ware een soort van proefterrein voor het filosofische denken over wat de 'nieuwe' rol van vrouwen in de maatschappij zou kunnen zijn. Zowel in de filosofie als in de literatuur blijft de (vaak misogynie) traditie vertegenwoordigd, daarnaast ontstaat er een steeds groter wordende ruimte voor autonome vrouwen. Zelden is er echter sprake van doorgedreven 'emancipatie' aangezien het voorlopig meestal bij fictieve verwezenlijkin-

gen blijft. Dit neemt niet weg dat er in de loop van de 18^e eeuw ook concrete 'realiserings' zijn van eerste vormen van 'emancipatie'.

Enkele vrouwelijke pioniers

In de loop van de 18^e eeuw nemen ook steeds meer vrouwen zelf de pen ter hand, al blijft hun aantal beperkt in vergelijking met hun mannelijke collega's. In Venetië spelen bijvoorbeeld Luisa Bergalli Gozzi (1703-1779), vrouw van Gasparo, en Elisabetta Caminer Turra (1751-1796) een pioniersrol. Respectievelijk als dichteres en journaliste zijn ze het levende bewijs dat vrouwen zelf actief aan het sociale en culturele leven willen deelnemen. Het zijn voornamelijk vrouwen uit de adel of de burgerij die een eigen 'salon' openen, waar op hoogstaand intellectueel niveau tussen vrouwen en mannen gediscussieerd wordt over allerlei onderwerpen, van literatuur tot wetenschap. Ook in het domein van de wetenschap willen ze zich inderdaad meer profileren, zoals Maria Gaetana Agnesi (1718-1799) dat doet in Milaan: zij is de belangrijkste vrouwelijke mathematicus uit de 18^e eeuw. Het ontbreekt dus niet aan vrouwen die een waardige rol in de maatschappij opeisen en uitvaren tegen vooroordelen en ongelijkheid. In een androcentrisch georiënteerde maatschappij klinkt hun stem voorlopig echter nog zwakker dan die van mannen. Maar zoals we zagen beginnen ook mannelijke filosofen en schrijvers meer en meer de ongelijkheid tussen vrouwen en mannen in vraag te stellen. De positieve voorbeelden van enkele 'geëmancipeerde' vrouwen zullen dit proces van bewustmaking zeker beïnvloeden hebben.

Kortom, net zoals dat in vele andere domeinen het geval is, vormt de 18^e eeuw in Italië een scharniermoment, ook in de vrouwengeschiedenis. Het is de eeuw waarin de basis wordt gelegd (zowel in de filosofie, literatuur als in dagelijkse leven) voor maatschappelijke veranderingen die pas later, en niet zelden probleemloos, tot concrete resultaten leiden. De eerste stappen om vrouwen definitief uit een minderwaardige positie te halen zijn gezet, al blijft het spreken over concrete 'emancipatie' voorbarig, aangezien voorlopig ondergeschiktheid nog de toon blijft zetten. //

Davy Van Oers (1977) is romanist en werkt als assistent in opleiding aan de Universiteit van Utrecht (OGC-IVT/Italiaans). Sinds 2004 verricht hij promotieonderzoek naar literaire beeldvorming en verbeelding van vrouwen in Venetiaanse autobiografieën uit de 18e eeuw.

Literatuur

- // Ph. Ariès, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Parijs, 1960.
- // A. Chemello en L. Ricaldone, *Geografie e genealogie letterarie. Erudite, biografie, croniste, narratrici, epistolari, utopiste tra Settecento e Ottocento*. Padua, 2000.
- // R. Fauchery, *La Destinée féminine dans le roman européen du XVIIIe siècle 1713-1807*. Parijs, 1972.
- // P. Hoffman, *La Femme dans la pensée des lumières*. Parijs, 1977.
- // M. Melchionda, *Il mondo muliebre nel '700*. Venetië, 2000.
- // G. Natali, *Gli studi delle donne*, in *Storia della letteratura italiana*. Milaan, 1936.
- // S. Ozment, *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe*. Cambridge, 1983.
- // F. Venturi, *Il Settecento riformatore*. Torino, 1969-1990.

Haar bijdrage aan de vrouwengeschiedenis

Margrith Wilke (1958-2007)

Op 18 maart 2007 is de vrouwenhistorica Margrith Wilke overleden. Zij werd 48 jaar. Margrith Wilke was universitair docent bij de Afdeling Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Tijdens haar te korte leven heeft Wilke nieuwe mogelijkheden van vrouwengeschiedenis verkend en gestalte gegeven. Haar werk was interdisciplinair en vernieuwend. Zij zocht naar combinaties van kunstgeschiedenis en vrouwengeschiedenis waarbij sekse centraal stond. Zij liet een klein gaaf oeuvre na.

/ Berteke Waaldijk /

Margrith Wilke zat altijd vol met plannen en ideeën voor nieuw onderzoek en dat bleef zo, ook in de laatste maanden van haar leven toen kanker haar bijna geveeld had. In één van haar laatste gesprekken zei ze dat ze nog zoveel had willen doen met de dingen die ze had uitgezocht. Die kans is haar niet meer gegeven. Haar vriendinnen, collega's en studenten moeten haar missen en het vakgebied moet het nu stellen zonder haar sprankelende inzichten. In dit opstel wil ik aan de hand van een deel van haar gepubliceerde werk bespreken welke bijdrage Margrith Wilke leverde aan de ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland. Haar werk verdient de blijvende aandacht van onderzoekers op het gebied van genderstudies, geschiedenis en kunstgeschiedenis.

Margrith Wilke studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis in Utrecht en vervolgens in Groningen. In Groningen leerde ik haar kennen in een cursus vrouwengeschiedenis die ik met Geertje Dimmendaal verzorgde. Het volgende jaar werkten Margrith en ik samen: we zetten een onderzoekscollege op onder de vrolijke titel 'De vrouw in de keuken'. Margrith maakte deel uit van de Groningse vrouwengeschiedenisgroep. Deze groep studenten had indertijd bij het bestuur van het Instituut voor Geschiedenis afgedwongen dat jaarlijks een onderzoekscollege op het gebied van vrouwengeschiedenis zou worden verzorgd. De groep had bovendien subsidie losgepeuterd voor deskundige student-assistenten die de docenten die deze colleges zouden opzetten inhoudelijk konden ondersteunen. Dat was bepaald nodig, want behalve bij Josine Blok en Heleen Sancisi-Weerdenburg was het begrip gender bij de wetenschappelijke staf indertijd nog *terra incognita* en ik vormde daarop als beginnend docent geen uitzondering. Margrith Wilke werd één

van die student-assistenten (anderen waren Karin Jusek en Geertje Dimmendaal), en zo kwam het dat wij samen het onderzoekcollege De 'vrouw in de keuken' aanboden. Jaren later begeleidde ik Margrith Wilke als referent bij haar promotie (de promotoren waren Arend Huussen en Pim Kooy), maar ik ben mij altijd ook een leerling van Margrith Wilke blijven voelen: zij heeft mij wegwijs gemaakt in het vakgebied waaraan ik mijn professionele hart voorgoed zou verpanden. Ik schrijf dit opstel dan ook vanuit verknochtheid en bewondering: ik was een collega, student en vriendin van Margrith Wilke.

Een veelzijdige onderzoekster

Wanneer we de publicaties, het onderwijs, de lezingen, de conferenties en de werkgroepen overzien waaraan Margrith Wilke haar energie gegeven heeft dan valt een zekere gulzigheid op. Zij wilde veel, vond veel onderwerpen interessant. Ze gaf les over materiële cultuur, het gebruik van visuele bronnen en organiseerde studiedagen over sekse en architectuur. Ze schreef over versierde stofzuigers en over Gezina Bähler-Boerma, de pionier van de Drentse dorpshuizen. Ze maakte een tentoonstelling over Amerikaanse presidentsvrouwen (hun politieke invloed én hun rol als mode-iconen) en bestudeerde de Vrouwen Advies Commissies die in de jaren vijftig en zestig adviezen uitbrachten over woningbouw. Zij zat van 1999 tot 2001 in de redactie van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* en was dus verantwoordelijk voor de prachtige nummers *Strijd om seksualiteit* (2000), *Voeden en Opvoeden* (1999) en *Gaan en Staan* (2001). Met Catrien Santing en Henk te Velde redigeerde zij de bundel *Machtige lijven. Het vingertje van Luns en andere politieke wapens*. Binnen deze veelzijdigheid is een duidelijke lijn te herkennen.

Margrith Wilke heeft in haar werk de disciplines geschiedenis en kunstgeschiedenis scherpzinnig en eigenzinnig gecombineerd. Haar belangstelling in beide vakgebieden was breed en veelzijdig. Sekse was daarbij de schakel die haar nieuwe inzichten opleverde. Binnen de kunstgeschiedenis verdiepte zij zich zo-

wel in beeldende als in toegepaste kunst. Ze wist ongelooflijk veel af van architectuur, van design en vormgeving, van mode, fotografie, maar ook van de geschiedenis van de schilderkunst. Zij combineerde deze interesse met een 'all-round' historische belangstelling: sociale geschiedenis, politieke geschiedenis en natuurlijk cultuurgeschiedenis, vooral die van de 19de en 20ste eeuw. Ze tipte collega's en vriendinnen vaak over mooie innovatieve artikelen en boeken op gebied van geschiedenis en kunstgeschiedenis. Dat deed zij nooit dwingend (dat móet je lezen), maar eerder voorzichtig en tentatief. Wanneer Margrith zei "dat vond ik toch eigenlijk wel heel interessant", dan wist je dat iets ook echt de moeite waard was.

Op het snijvlak van deze twee oude en gevestigde vakgebieden verkenste Margrith Wilke de mogelijkheden van vrouwen- en gendergeschiedenis. Zij belichaamde zo een verschuiving binnen het vakgebied die in de jaren tachtig gestalte kreeg: van vrouwengeschiedenis als sociale geschiedenis van vrouwen naar een benadering die zocht naar de manier waarop sekse historische verschijnselen als cultuur, politiek en sociale verhoudingen structureerde. Voor Wilke was cultuur altijd ook materiële cultuur, politieke cultuur, visuele cultuur. Toen wij brainstormden over invulling van het thema 'Vrouwen in de keuken' sprak ze niet alleen over de keuken als een symbool voor de gebrekkige kansen voor vrouwen in de openbare sfeer, maar zij dacht ook aan architectuur en huishoudtechnologie, aan beeldvorming en materiële cultuur, aan culinaire geschiedenis en huishoudonderwijs als een vrouwenwereld. >>

Wilke's fascinatie voor materiële cultuur en de mogelijkheden van visuele bronnen voor het schrijven van vrouwengeschiedenis zijn constant in haar werk. Ze gaf er graag en met plezier les over. Wilke droeg haar kennis graag en met veel bevoegenheid over. Het geheim van haar succes als docent zat hem waarschijnlijk daarin dat zij zich zelf ook altijd een lerende student voelde: ze was altijd op zoek naar meer inzicht, nieuwe ideeën en genoot ervan wanneer zij weer iets nieuws leerde. Die leergierigheid kon ze delen, met collega's en met studenten: altijd vol lof over degene die iets bedacht had, op zoek naar de mogelijkheden voor haar eigen onderzoek.

Van dienstmeiden en burgerdames

Eén van haar mooiste artikelen verscheen in het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. In het themanummer *Sekse en de City* stond haar 'Van dienstmeiden en burgerdames. De stadstafere-len van Breitner als visuele topografie van de stad aan het einde van de negentiende eeuw'. In dit artikel analyseert Wilke hoe Breitner vrouwen schilderde in zijn stadstafere-len. Zij laat zien hoe de schilder een verschil maakt tussen burgerdames en werkende vrouwen uit de lage-

ruimte, zij zeggen ook iets over de blik van Breitner, over de artistieke tradities van stads-schilderingen. Wilke gebruikt voor deze dubbele analyse zowel traditioneel kunsthistorische bronnen – Breitners brieven en de interpretaties van zijn schilderijen door tijdgenoten – als feministische analyses van de opkomst van visuele cultuur en van het verschijnsel van de flaneur. Ze leest literair proza en poëzie van tijdgenoten en de populaire beschrijvingen van stadscultuur. Zij gebruikt de historische literatuur over stedelijke cultuur aan het einde van de negentiende eeuw en maakt duidelijk hoe de schilderijen zowel iets zeggen over de waargenomen werkelijkheid als over de tradities van waarnemen en weergeven waarbinnen zij passen. Dat stelt haar in staat om aan te geven wat Breitner *niet* zag. Wilke suggereert dat Breitner niet bemerkte dat de stedelijke topografie aan het veranderen was – de burgerdames gingen zich in deze periode steeds meer de straat toe-eigenen, zij drongen door in betaalde banen, zij ontwikkelden een professionele identiteit die een openbare aanwezigheid veronderstelde. Zo krijgt de lezer een gaaf miniatuur gepresenteerd: zij gaat schilderijen anders bekijken, leert over de discussies over sekse en de flaneur en leert hoe de stad van karakter verandert.

In dit artikel komt goed uit de verf wat ik de mooiste en belangrijkste bijdragen van Wilke aan vrouwengeschiedenis zou willen noemen: zij toont hoe visuele bronnen enerzijds iets zeggen over de werkelijkheid die zij afbeelden, en anderzijds bepaald zijn door artistieke tradities en de sekspecifieke patronen in waarnemen en weergeven. Voor vrouwenhistorici lijkt dat een open deur: bronnen (visueel of anderszins) vertellen nauwelijks of nooit hoe vrouwen écht leefden, wat zij werkelijk ervaren hebben. Historische bronnen zijn zelf ook *ge-gender*-ed. Wat het werk van Wilke zo bijzonder maakt, is dat zij het niet laat bij deze op zich zelf gratuite bewering, maar dat zij zich in haar onderzoek verdiept in aspecten van beide kanten. Zij wil zowel meer weten van de vrouwen die op de schilderijen zijn afgebeeld als van de tradities die Breitners observaties bepalen. Als sociaal en politiek historica zoekt ze naar gegevens over de sociale en economische werkelijkheid van het leven van vrouwen in het verleden, als kunsthistorica verdiept zij zich in de artistieke werkelijkheid van beeldtradities, manieren van zien en kijken, patronen van vormgeving en presentatie. Dat levert nieuwe inzichten op: Wilke kan meer over Breitners manier van kijken zeggen omdat ze ook achterhaalt wat hij niet zag.

Bij Margrith Wilke treffen we dus geen pseudo-postmodern pessimisme: bronnen vertellen niets over een werkelijkheid, we kunnen niets weten en dus alles zeggen. Integendeel. Zij nam de uitdaging van sekse als een categorie voor historische analyse volstrekt serieus. Voor haar betekende het dat je als historicus de werkelijkheid van het vertoog moest onderzoeken: speuren naar dat wat wel en dat wat niet gezien en gezegd kon worden. In deze spurochtten kwamen haar kunsthistorische en mediahistorische expertise prachtig tot hun recht. In 'Rampen fotografie in Nederland' voor het *Tijdschrift*

voor *Mediageschiedenis* geeft Wilke een geschiedenis van de manier waarop Nederlandse fotografen rampen hebben vastgelegd. Opnieuw treffen we die brede kennis en goed gedoseerde eruditie: zij weet waarover ze spreekt wanneer ze het heeft over de Nederlandse geïllustreerde pers met bladen als *Het Leven* en *De Prins*. Zij kent de literatuur over de ontwikkeling van techniek en weet hoe de foto aan het einde van de negentiende eeuw stond voor 'signifier of visual truth'. Zij laat zien welke gewoontes en praktijken zijn ontstaan in de fotoverslaggeving over rampen. Zij laat zien welke compositorische en onderwerpskeuzes fotografen maakten, tot welke traditie zij zich verhiel-den en welke innovaties hun werk tot stand brachten: van registratie tot verslag, en de foto-graaf die zich ontwikkelt tot een getuige, tot betrokkene, tot participant. Uitergest met deze kennis kan zij laten zien waar fotografen keuzes maakten, welke dingen zij zagen, welke verschijnselen zij niet vastlegden. Zorgvuldig kijkend – en de lezer daarvan deelgenoot makend, kan Wilke dan laten zien hoe foto's ook doen aan beeldspraak: *De Waarheid* vergelijkt de ramp in Zeeland in 1953 met strijd van gewone mensen tegen een ervijand: het water. De burgerlijke pers toont veel meer de hulpverlening door de goedwillende overheid (soldaten, politiemensen).

Zoals zij keek naar fotografie, keek Wilke ook naar architectuur, naar vormgeving en naar mode. Altijd zocht zij uit in welke sociale en economische werkelijkheid zij functioneerden, ging zij na welke artistieke tradities en genderpatronen de vorm bepaalden en welke keuzes de ontwerpers en gebruikers maakten. Het stelde haar in staat onvermoede innovatieve keuzes en laffe behoudzucht te constateren.

Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe

Haar proefschrift is misschien wel de meest ambitieuze poging om sociale en politieke geschiedenis te combineren met onderzoek naar

Bron: IIAV.

Plaggenhut op de afdeling sociaal werk, nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid, 1898.

re klassen. De eersten verschijnen op herkenbare plekken en in een herkenbare eigen rol en met een eigen gezicht op de schilderijen. Zij gaan niet op in de 'verleidelijke, woelige en primitief-dierlijke zelfkant van het stadsleven' waar Breitner zo door werd gegrepen (p.70). Dienstmeiden en volkswomen daarentegen maken deel uit van de stad, hun gezichten zijn niet uitgewerkt, zij gaan op in het stadstafereel. Wilke brengt dit verschil ten eerste in verband met de manier waarop in de stad in de jaren rond 1900 de ruimte gebruikt wordt: werkende volkswomen zijn overal te vinden, burgerdames kunnen zich met goed fatsoen slechts op bepaalde plekken vertonen. Ten tweede, en dat is typerend voor het werk van Wilke, brengt zij dit verschil in verband met tradities van waarnemen en representeren uit deze periode: de schilderijen zeggen niet alleen iets over de vrouwen die er op staan en hun bewegings-

beeldvorming. Margrith Wilke promoveerde in 2002 op “*Voor den Opbouw van Drenthe*”. *Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe, 1915-1951*. Wilke was aangenomen voor een promotieplaats die resulteerde uit een verzoek van het Drentse Vrouwenbureau aan de Wetenschapswinkel Letteren van de Groningse Universiteit om meer onderzoek te verrichten naar geschiedenis van vrouwen in Drenthe. Wilke besloot om in plaats van een breed overzicht over vrouwen in de geschiedenis van Drenthe, een geschiedenis van de ontwikkeling van maatschappelijk werk in Drenthe te schrijven, dat was toegespitst op de Vereniging (later Stichting) ‘Opbouw Drenthe’. Opbouw Drenthe was een Drentse uitvinding die – en dat was voor die tijd een unieke innovatie – in de jaren twintig en dertig al het maatschappelijk en cultureel werk in de provincie bundelde. De betrokkenen achtten dat nodig omdat zij deze provincie als onderontwikkeld en achtergebleven beschouwden. Het sociaal werk dat in dat kader werd verricht, was grotendeels door vrouwen ontwikkeld. Bij een dergelijk onderwerp liggen een sociale geschiedenis over maatschappelijk werk, een economische geschiedenis van modernisering, en een politieke geschiedenis van de bestuurlijke organisatie van welzijnswerk voor de hand. Margrith Wilke koos er echter voor om deze geschiedenissen (die ook in haar boek staan) te combineren met een studie over de beeldvorming van Drenthe. In het hoofdstuk ‘Jeugd en toch oeroud’: beeldvorming van Drenthe in de negentiende eeuw, beschrijft zij de artistieke en cultuurhistorische achtergrond van het beeld van Drenthe als een achtergebleven en onontwikkelde provincie. De schakel werd gevormd door de reportages die in 1922/23 verschenen in de geïllustreerde bladen *De Prins* en *Het Leven* over de armoede in de Drentse veengebieden. Deze armoede was voor betrokkenen de aanleiding geweest om in Drenthe een vereniging op te richten die zorg moest dragen voor de sociale en economische ‘opbouw’ van Drenthe, in het bijzonder van de veengebieden. Wilke redeneert volkomen terecht dat de betrokkenen uit die tijd, een beeld van de armoede van de Drentse bevolking hadden dat mede bepaald was door dergelijke reportages. Deze reportages zeiden veel over de veenstreek, maar ze zeiden ook veel over een traditie van beeldvorming over Drenthe. De foto’s in *Het Leven* en in *De Prins* kun je volgens Wilke als historicus eigenlijk alleen goed begrijpen wanneer je weet binnen welke artistieke traditie van beeldvor-

ming over het Drentse land zij zijn gemaakt. Dus neemt Wilke je mee terug naar schrijvers en schilders, dichters en politici, journalisten en enquêteurs die in de negentiende eeuw een beeld gaven van Drenthe. Zo tilt zij de geschiedschrijving over ontwikkeling van maatschappelijk werk op een nieuw niveau: zij plaatst het in de historiografie over de samenwerking tussen modernisering en beeldvorming. Zelf was Margrith Wilke niet altijd tevreden over haar werk: ze zag als geen ander wat er nog beter had gekund in haar proef-

schrift. Ze vreesde ook dat ze Drenthe niet had kunnen bevrijden van het imago van achtergebleven provincie. Het staat echter buiten kijf dat zij met deze gedurfde combinatie van kunstgeschiedenis en geschiedenis van sociaal werk nieuwe wegen openlegde voor vrouwen-geschiedenis. ///

Berteke Waaldijk is (1957) is vrouwenhistorica. Zij studeerde in Groningen en werkte mee aan het opzetten van een afdeling vrouwenstudies Letteren bij Universiteit Utrecht. Sinds 2004 is zij hoogleraar Taal- en cultuurstudies bij de gelijknamig bacheloropleiding. Op dit moment werkt zij met Janneke van Mens-Verhulst aan een boek over de geschiedenissen van de vrouwenhulpverlening in Nederland.

Literatuurlijst Margrith Wilke

- // M. Hoogendijk, P. Broomans, N. Marinus en M. Wilke, *Kruderige wieven. First Edition. Zutphen, 1991.*
- // M. Wilke, 'Worin ein kleines Land groß sein kann. Frauengeschichte in den Niederlanden', in: *L'Homme – Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft*, 3, 1992, 2, pp. 92-97.
- // M. Wilke, e.a., *The wise woman buildeth her house: architecture, history and woman's studies : proceedings of the seminar on 27-3-1991. Groningen, 1992.*
- // M. Wilke, 'Sierlijke stofzuigers. Gender-design in de negentiende eeuw', in: *Lover*, 21, 1994, 40, pp. 18-21.
- // M. Wilke, 'De nationale tentoonstelling van Vrouwenarbeid', in: *Stad & lande: cultuur-historisch tijdschrift voor Groningen*, 7, 1998, 1 (1e kwartaal), pp. 2-7.
- // M. Wilke, 'In de voetsporen van Emilie Knappert: Gezina Bähler-Boerma (1874-1953) en de Centrale Vereniging voor den Opbouw van Drenthe', in: B. Waaldijk, J. van der Stel & G. van der Laan (red.), *Honderd jaar sociale arbeid: portretten en praktijken uit de geschiedenis van het maatschappelijk werk. Assen, 1999, pp. 54-69.*
- // M. Wilke, 'Leven op stand 1890-1940', in: *Volkskundig bulletin*, 25, 1999, 1 (juli), pp. 88-89.
- // B. Henkes, M. Schrover, M. Stavenuiter, H. van Wijngaarden, M. Wilke, L. Winkelman & A.H. van Otterloo (red.), *Voeden en opvoeden, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 19, 1999.
- // B. Henkes, M. Schrover, A. Schmidt, M. Wilke en P. de Vries (red.), *Strijd om Seksualiteit, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 20, 2000.
- // B. Henkes, M. Schrover, A. Schmidt en M. Wilke (red.), *Gaan & staan, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 21, 2001.
- // M. Wilke, 'De fotografie van rampen. Objectiverende registratie of anticiperende betrokkenheid?', in: *Themanummer: Rampen. Calamiteiten of mediaconstructies? TMG, Tijdschrift voor media-geschiedenis*, 5, 2002, 2, pp.11-34.
- // M. Wilke, 'Van dienstmeiden en burgerdames: de stadstaferele van Breitner als visuele topografie', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 22, 2002, pp. 56-73.
- // M. Wilke, "Voor den opbouw van Drenthe": vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951. *Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 2002.*
- // M. Wilke, 'Gezina Bähler-Boerma. Grondlegster van het Drentse dorps huiswerk', in: *Waardeel: Drents historisch tijdschrift*, 23, 2003, 3, pp. 1-9.
- // M. Wilke, 'Supplement: Was will das Museum? Fatale Vrouwen in het Groninger Museum', in: *Groniek: onafhankelijk Gronings historisch studentenblad*, 160, 2003, pp. 429-435.
- // M. Wilke, 'De stelling - Pomona (1872)', in: *Lover*, 30, 2003, 1, pp. 22-23.
- // M. Wilke, 'Thema: Ruimte - Kunst - Lage hartstochten en spekbeneden - Fatale vrouwen in Groningen', in: *Lover*, 30, 2003, 2, pp. 22-24.
- // M. Wilke, 'Televisie - Engelen met ijzeren kaken - Hoe sexy moet je vrouwengeschiedenis maken?', in: *Lover*, 31, 2004, 3, pp. 48-50.
- // J. Mulder and M. Wilke, *First ladies: trendsetters of trendvolgers? : een expositie over de rol van echtgenotes van Amerikaanse presidenten. Uitgegeven bij de gelijknamige tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek Groningen, 29 oktober t/m 28 november, 2004.*
- // M. Wilke, 'De Amerikaanse kiesrechtstrijd verfilmd', in: *Historica*, 2005, 1, pp. 25-27.
- // M. Wilke, 'Supplement: Getrouwd met de president of de premier – Nederlandse, Amerikaanse en Engelse First Ladies in een vergelijkend perspectief', in: *Groniek: onafhankelijk Gronings historisch Studentenblad*, 166, 2005, pp. 161-170.
- // H. te Velde, C. Santing, en M. Wilke (red.), *Machtige Lichamen. Het vingertje van Luns en andere politieke wapens. Amsterdam, 2005.*

Religieuze autoriteiten in de laatmiddeleeuwse stad

De pastoor en de levende heilige

Vrouwen kunnen en konden binnen de katholieke kerk geen officiële functie vervullen. Ze kunnen formeel niet worden gewijd tot geestelijke en dus niet de biecht afnemen of een mis opdragen. Een wijding tot non – een van de enige formele posities voor vrouwen – betekende meestal een leven achter gesloten deuren, weg van de gemeenschap om hen heen. In veel studies wordt de rol van vrouwen in de middeleeuwse maatschappij om die reden gebagatelliseerd. Vrouwen spelen geen rol in de ‘standaardbronnen’ die historici raadplegen.

/ Renée Beukers /

De focus op institutionele bronnen en de positie van de institutionele kerk doet geen recht aan de positie die vrouwen hadden binnen de van religie doordrenkte gemeenschap. Het is niet voldoende om alleen te kijken naar geïnstitutionaliseerde functies. Daarin hebben en hadden vrouwen geen plaats. In een samenleving als de middeleeuwen, waarin de hele gemeenschap doortrokken was van religie, waren er vrouwen die buiten het instituut kerk, maar binnen de religieuze context, belangrijke functies hadden. Een wijze waarop vrouwen – en een enkele lekenman – zich manifesteerden was als levende heilige, iemand die tijdens zijn of haar leven al als heilig werd gezien en als zodanig werd vereerd door de omgeving.

Binnen de laatmiddeleeuwse steden functioneerden verschillende religieuze autoriteiten. Ten eerste was daar natuurlijk de institutionele kerk in de vorm van de pastoor en de parochiekerk. Maar in bijna elke stad woonden bovendien kluiszusters die hun kluisje bijvoorbeeld hadden verbonden aan de muur van de kerk, zoals Suster Bertken in Utrecht. Daarnaast waren er de min of meer ‘open’ religieuze gemeenschappen als de Broeders en Zusters van het Gemene Leven of de begijnen. Lekenvrouwen en -mannen die samenleefden als in een klooster, maar zonder de kloosterwijding en kloostermuren die hen afsloten van de stedelijke gemeenschap. Net als bij de levende heiligen, levende contactpersonen met het bovennatuurlijke, konden inwoners van de steden in de late middeleeuwen met hun (religieuze) vragen bij al deze ‘alternatieve’ autoriteiten terecht, naast de pastoor of biechtvader. In ruil voor hun diensten brachten de bezoekers van de niet-institutionele religieuzen voedsel of geschenken mee. Levende heiligen en kluiszusters, Broeders en Zusters van het Gemene Leven, konden niet in hun eigen levensonderhoud voorzien en waren afhankelijk van de gaven van de inwoners van de stad.

Voor vrouwen bood dit soort gemeenschappen en religieuze vormen een kans op het ont-

wikkelen van een onafhankelijke, zelfstandige plek in de stedelijke samenleving. Vrouwen met een religieuze roeping konden binnen de religieuze context van de laatmiddeleeuwse stad gehoor geven aan hun roeping en bovendien een relatief onafhankelijke autoriteit verwerven binnen de stedelijke gemeenschappen waarin zij leefden. Zij bleven nadrukkelijk binnen de spirituele grenzen van de katholieke kerk, maar vormden geen officieel onderdeel van het instituut kerk en daarmee behielden zij hun onafhankelijkheid. In dit artikel ligt de focus op een bepaalde vorm van niet-institutionele autoriteit, namelijk het concept ‘levende heiligheid’. De twee bekendste vrouwen die tot deze groep kunnen worden gerekend zijn Geertrui van Oosten en Liduina van Schiedam. Met behulp van de gegevens die overgeleverd zijn over hen, geef ik een korte schets van het concept ‘levende heiligen’, om vervolgens te kijken naar de functie van deze levende heiligen in de laatmiddeleeuwse stad.

Liduina van Schiedam en Geertrui van Oosten

Geertrui van Oosten (ca. 1320 - ca. 1358) werd vooral bekend door de stigmata die zij zou hebben ontvangen. Ze leefde op straat, afhankelijk van de giften van inwoners van de stad. Terwijl ze rondzwierf door de straten van Delft trok ze de aandacht van omstanders door het zingen van godsdienstige liederen en de visioenen die ze zichtbaar onderging. Na haar dood werd Geertrui begraven onder de kerktoren van de Oude Kerk van Delft. Het wonder van de stigmata van Geertrui staat in een vroege kroniek die al tijdens haar leven geschreven werd. Dit eerste, korte bericht werd in verschillende latere kronieken overgenomen en langzamerhand uitgebreid tot een heus ‘heiligenleven’.

Liduina van Schiedam leefde van ca. 1380 tot 1433 in Schiedam. Als gevolg van een val op het ijs in haar jeugd werd zij bedlegerig. Haar gruwelijke ziekbed duurde ongeveer twintig jaar en gedurende die periode legde zij zichzelf lange vastenperiodes op. Ook Liduina had regelmatig visioenen, maar haar voorname faam kwam door het ondraaglijke lij-

den dat zij onderging: een beproeving van God. Al tijdens haar leven werd er een eerste heiligenleven over haar geschreven, na haar dood spoedig gevolgd door een aantal andere levensbeschrijvingen.

Zowel Liduina als Geertrui kan worden beschouwd als levende heilige. Beide vrouwen werden al tijdens hun leven door hun omgeving (de stad) vereerd als heilige, niet pas na hun dood. Bloed of lichaamsresten die Liduina bijvoorbeeld verloor tijdens haar ziekbed, werden als een soort relikwieën gekoesterd en bewaard. Beide vrouwen legden zich ondraaglijk zware beproevingen op, zoals het een heilige betaamt. Zoals ‘dode’ heiligen na hun dood via de relikwieën voor de gelovigen een schakel vormden met het bovennatuurlijke, zo waren Geertrui en Liduina dat al tijdens hun leven. Door hun visioenen konden de vrouwen bijvoorbeeld ‘opstijgen’ naar het hemelse en van daaruit berichten doorgeven. De stedelijke omgeving waarin zij functioneerden onderhield beide vrouwen in hun levensbehoeften. In de bronnen wordt beschreven hoe stedelingen langskomen met giften, in ruil voor advies of simpelweg om het wonder van deze vrouwen te aanschouwen. De faam van beide vrouwen werd enorm, ze trokken grote aantallen bezoekers aan. Maar aan welke behoeften beantwoordden deze vrouwen? En in hoeverre naderde hun functioneren dat van de lokale clerus?

Een belangrijke aantrekkingskracht van de levende heiligen was hun vermogen om de gratie die zij van God kregen, te delen. De fysieke

Afbeelding van Liduina gemaakt ter ere van haar 500-ste sterfdag.

Het kerstvisioen van Liduina. Houtsnede gemaakt bij vita Jan Brugman.

beleving van bijvoorbeeld de koorts waaraan Liduina periodiek leed en die gezonden werden door God, deelde zij – fysiek – met haar biechtvader. Visioenen die Liduina en Geertrui ondergingen, konden zij eveneens delen met personen uit hun directe omgeving. Deze personen werden dan als het ware ‘meegenomen’ in de extase die de heilige onderging en zagen als toeschouwer het visioen. Liduina bracht bovendien regelmatig tastbare ‘bewijzen’ terug uit het bovennatuurlijke, dat zij tijdens een visioen had bezocht. Naast de schrammen op haar lichaam was een van die bewijzen een askruisje, dat zij deelde met haar biechtvader: “Ende sy openbaerde hem dat die inghel daer hadden gheweist ende hadde haer met heilighen asschen ghesteekent. Ende om dat hijt te bat ghe-loeven soude, nam si sinen vingher ende leyde se op haer voerhoofd dat hij die asschen soude tasten ende verhenghede dat hi sijn voerhoofd op haer voerhoeft soude legghen, ende also deelachtig worden in die gracie Gods die sy daer mede hadde ontfanen.” Liduina bevond zich door het delen van het askruis op het terrein van de clerus. Het uitdelen van het askruis was strikt voorbehouden aan de pastoor. Deze pastoor kon bovendien toegang tot het bovennatuurlijke bewerkstelligen door het toedienen van het sacrament, waardoor het goddelijke in de vorm van het lichaam van Christus ervaren kon worden door de gelovige. Geertrui en Liduina boden hiervoor een alternatief door gelovigen te laten delen in de gratie via hun eigen ervaringen en hun eigen lichaam. Gelovigen kwamen ook regelmatig langs met het verzoek te bemiddelen op het terrein van ziekte en zielenheil. Levende heiligen konden tijdens hun bezoeken aan het bovenaardse zien op welke plek in het hiernamaals bekenden terecht gekomen waren. Als overleden familieleden in het vagevuur zaten, smeekten de nabestaanden Liduina om te helpen het lijden van hun naasten te bekorten. Liduina kon door boete te doen er-

voor zorgen dat de persoon eerder verlost werd van het vuur. Overigens was dit niet altijd mogelijk. Sommige personen waren zo diep weggezakt dat Liduina niets meer voor hen kon betekenen. De informatie die Geertrui en Liduina hadden over het hiernamaals en de mogelijkheid van de levende heiligen te bemiddelen op het gebied van zielenheil gaven hen een grote autoriteit binnen de gemeenschap en bracht hen opnieuw op het terrein van de clerus. In het geval van Liduina van Schiedam leidde dit zelfs tot een scherp conflict met de lokale kerk, dat tekenend is voor haar verhouding met deze autoriteit.

Het conflict om het sacrament

Gedurende haar ziekbed nam Liduina steeds minder voedsel tot zich. Op een gegeven moment leefde zij alleen nog maar van de hostie, die de pastoor van Schiedam haar regelmatig moest komen toedienen. De pastoor, heer Andries, geloofde echter niet dat Liduina van zo weinig eten in leven bleef en wilde niet tegemoet komen aan Liduina’s toenemende vraag naar het sacrament. Andries stond bovendien sceptisch tegenover de visioenen die Liduina aan hem vertelde tijdens de biecht en besloot daarom haar authenticiteit te testen door middel van het toedienen van een ongeconsacreerde hostie. Gewaarschuwd door haar engel spuugde Liduina de ongeconsacreerde hostie onmiddellijk weer uit. Ze beschuldigde haar pastoor van het toedienen van een ongeconsacreerde hostie en trok hiermee zijn integriteit en autoriteit in twijfel. Liduina wenste vervolgens dat Andries haar een ‘alternatieve’, maar echte hostie zou toedienen die zij via haar engel gekregen had, hetgeen hij slechts na lang aandringen deed. Eenmaal in de kerk liet hij het volk echter bidden voor het zielenheil van Liduina, omdat zij verleid zou zijn door de duivel. In het huis van Liduina kwamen kerkgangers en Andries samen en hij herhaalde dat de

duivel haar had verleid en dat ze gewoon brood had gegeten. Liduina gaf ten overstaan van het volk en de pastoor niet toe. Andries ging terug naar de kerk, maar “hier en tusschen wort dat volc also tornich op den cureyt dat hi niet uut der kerken noch thuis en dorste te gaen”. De inwoners van Schiedam kozen duidelijk partij voor Liduina en hogere kerkelijke autoriteiten kwamen eraan te pas om het conflict te sussen.

Het conflict van Liduina met de pastoor is een strijd om de religieuze autoriteit in Schiedam. Het optreden van Liduina naderde dat van een pastoor en zij bekritiseerde de verschillende pastoors die passeerden gedurende haar leven. Liduina eiste bovendien het sacrament voor zich op: zij was degenen die er authenticiteit aan verleende, niet de pastoor. Ze zocht de confrontatie met de geestelijkheid in Schiedam, maar dat maakte toch niet dat zij een alternatief werd voor de pastoor. Het conflict werd gesust, beide autoriteiten bleven bestaan. Het conflict is niet tekenend voor de wijze waarop levende heiligen omgingen met de lokale clerus. Dat is niet verwonderlijk. Voor een deel voldeden Liduina en Geertrui weliswaar aan vragen die een pastoor ook kreeg van de bevolking van een stad. Ze maakten contact met het bovennatuurlijke, bemiddelden als het ging om zielenheil of ziekte en Liduina deelde zelfs het askruisje uit. De wijze waarop Geertrui en Liduina voldeden aan deze vragen en het fundament onder hun autoriteit was echter heel anders.

Ontmenselijking en tastbare tekens

Liduina en Geertrui vestigden in eerste instantie de aandacht van de stedelingen van Delft en Schiedam op zich door hun bijzonder harde levenswijze en het bijna ondraaglijke lijden waarmee dit gepaard ging. Liduina leed aan een bijzonder zwaar ziekbed na de val op het ijs. In haar levensbeschrijving wordt gedetailleerd beschreven welke verschrikkelijke beproevingen zij moest doorstaan. Bovendien nam zij na verloop van tijd geen voedsel meer tot zich. Op een gegeven moment hield de ziekte van Liduina op een gewone ziekte te zijn. De perceptie van het publiek wijzigde en er werden bijzondere gaven aan haar toegekend. Er werd door het stadbestuur zelfs een oorkonde opgesteld, waarin haar ziekbed en het lijden werden gekoppeld aan het bovennatuurlijke dat ervoor zorgde dat zij in leven bleef. Ook Geertrui beantwoordde niet aan lichamelijke behoeftes. Ze zwierf rond op de straten van Delft en vastte op gezette tijden. Beide vrouwen leefden niet afgezonderd achter kloostermuren, maar plaatsten zich door hun gedrag wel buiten de stedelijke maatschappij. Door hun bovenmenselijke levenswijze trokken zij de aandacht en dwongen bewondering af. Ze ‘ontmenselijkten’ in zekere zin. Dit ontmenselijken was niet alleen een kwestie van het onthouden van voedsel, het ondraaglijke lijden van een ziekbed of zwaar boete doen. Ook de emotionele banden die de vrouwen hadden met vrienden of familie waren een teken van menselijkheid, waarvan afstand moest worden gedaan. In het levensverhaal van >>

Liduina van Schiedam wordt verteld hoe Liduina na een periode dat zij “onbetamelijc plach droevich te wesen, als yemant van haren vrienden ghestorven ware” werd gestraft door God. Een tijdlang genoot zij geen visioenen meer. Liduina’s emotionele banden met de omgeving om haar heen waren blijkbaar problematisch. Zoals Liduina zelf zei: “Ik wist niet dat ik nog zo menselijk was”.

Een van de twee fundamenteën onder de autoriteit van Geertrui en Liduina was hun bovenmenselijke levenswijze. Een groot verschil ten opzichte van de clerus, voor wie het niet nodig was autoriteit op deze wijze af te dwingen. Hun levenswijze is niet de enige factor die hen onderscheidt van de geïnstitutionaliseerde clerus. Zij vertoonden bovendien bovennatuurlijke kenmerken die hen hun status verschafden. De vrouwen ondergingen visioenen die bij uitstek zichtbaar en tastbaar waren. In de beschrijvingen worden regelmatig toeschouwers genoemd die de fysieke bewijzen van een spirituele ervaring konden zien, voelen of ruiken. Geertrui vocht bijvoorbeeld fysieke gevechten uit met de duivel, zichtbaar op straat. En Liduina toonde de schrammen van een hemelse rozenstruik op haar lichaam aan haar bureu, als bewijs voor haar bezoek aan het bovennatuurlijke. Er was duidelijk geen sprake van ‘slechts’ een spirituele beleving of alleen het opstijgen van de geest: zichtbaar met hun hele wereldse lichaam beleefden levende heiligen de bovennatuurlijke ervaringen.

Door de fysieke beleving van het goddelijke dat de levende heiligen mogelijk maakten, kwamen ze tegemoet aan de behoefte van stedelingen om het bovennatuurlijke te voelen en te proeven. Via hun lichaam kon het bovennatuurlijke zichtbaar en tastbaar meebeleefd worden. Heel praktisch en tastbaar pendelden Liduina en Geertrui constant en zichtbaar voor hun omgeving tussen hemel en aarde. De nadruk op de lichamelijke en tastbaarheid van de ervaringen was overigens niet slechts voorbehouden aan vrouwelijke levende heiligen. Ook van lekenmannen zijn vergelijkbare eigenschappen beschreven. Mannelijke leken hadden net als vrouwen geen toegang tot de geïnstitutionaliseerde kerk en er waren mannen, hoewel relatief minder dan vrouwen, die zich als levende heilige manifesteerden in de steden in de late middeleeuwen.

Conclusie

Levende heiligen bevonden zich met hun optreden regelmatig op het terrein van de clerus. Ze adviseerden mensen over hun gedrag, bemiddelden ten opzichte van God als het ging om zielenheil en ziekte. Hun religieuze autoriteit kon een aanvaring opleveren met de instituties, zoals het conflict van Liduina met een van haar biechtvaders. Zij won. Het conflict zoals dat voorkomt in het heiligenleven van Liduina, toont het spanningsveld, maar laat ook zien dat er ruimte was en bleef voor de verschillende religieuze autoriteiten in Schiedam. Liduina’s optreden overlapt dat van de pastoor gedeeltelijk, maar haar autoriteit had een heel ander fundament. Levende heiligen maakten mensen deelgenoot van het bovennatuurlijke. Ze maak-

Houtsnede gemaakt voor het Nederlandstalige heiligenleven van Liduina.

ten het mogelijk het bovennatuurlijke te beleven, te zien, te ruiken en te proeven. Ze positioneerden zich door hun harde levenswijze nadrukkelijk buiten de gemeenschap, hoewel stevig verbonden aan hun omgeving. Levende heiligen met hun functie nadrukkelijk verbonden aan de dagelijkse werkelijkheid en direct

omgeving, werden snel vergeten. Sommige echter waren zo groot, dat hen de status van ‘officiële’ heilige niet onthouden kon worden. Liduina van Schiedam werd uiteindelijk geïcanoniseerd in de 19e eeuw. Haar naam werd verbonden aan diverse zorginstellingen en ziekenfondsen. ///

Renée Beukers is vakdidacticus geschiedenis aan de Hogeschool Edith Stein/OCT. Zij studeerde af aan de Rijksuniversiteit Groningen met als specialisatie middeleeuwse geschiedenis. Dit artikel is gebaseerd op haar afstudeerscriptie over levende heiligen in Utrecht en Holland en hun positie in de laatmiddeleeuwse stedelijke omgeving.

Literatuur

- // Kathleen Biddick, 'Genders, bodies, borders: Technologies of the Visible', in: *Speculum*, 68, 1993, pp. 389-418.
- // Martinus Cawley O.C.S.O., vert., *Send me God. The lives of Ida the Compassionate of Nivelles, Nun of la Ramée, Arnulf, Lay Brother of Vilers, and Abundus, Monk of Villers, by Goswin of Bossut. Medieval Women: Texts and Contexts 6. Turnhout, 2003.*
- // Ludo Jongen en Cees Schotel eds. en verts., m.m.v. Josephine Franken, *Het leven van Liedewij, de maagd van Schiedam. De Middelnederlandse tekst naar de bewaarde bronnen uitgegeven, vertaald en van commentaar voorzien. Hilversum, 1994.*
- // Richard Kieckhefer, *Unquiet souls: Fourteenth-Century Saints and their religious milieu. Chicago, 1984.*
- // A.M. Kleinberg, *Prophets in their own Country: Living Saints and the making of Sainthood in the later Middle Ages. Chicago, 1992.*
- // Anneke B. Mulder-Bakker, 'The invention of saintliness', in: Anneke B. Mulder-Bakker (ed.), *The Invention of Saintliness. Londen en New York, 2002, pp. 3-23.*
- // Gabriela Zarri, 'Living saints: a typology of female sanctity in the Early Sixteenth Century', in: Daniel Bornstein en Roberto Rusconi, *Women and religion in medieval and Renaissance Italy. Chicago, 1996, pp. 219-304.*

Vrouwengeschiedenis in de praktijk van het middelbaar onderwijs

“Maar wat deden de vrouwen dan?”

Op het moment woedt er in menige Vlaamse leraarskamer, column of lezersbrief een geanimeerd debat over (de onevenwichtige verhouding tussen) ‘kennen en kunnen’ bij onze leerlingen, vooral naar aanleiding van een ‘pamflet’ van een Brugse leraar, Marc Hullebus. Klemtonen en invalshoeken evolueren volop binnen het geschiedenisonderwijs, het belang van sociale, mentaliteits- en mondelinge geschiedenis neemt bijvoorbeeld ook al maar toe. Zoals Mieke de Vos in het 25e *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* de praktijk van het Nederlandse middelbaar onderwijs onder de loep heeft genomen, willen wij in dit artikel het Vlaamse geschiedenisonderwijs onderzoeken.

/ Hilde Timmerman en Heidi Timmerman /

Ook in Vlaanderen lijkt de leerstof bepaald te worden door willekeur, toeval of de idee dat vrouwen niet aanwezig of onbelangrijk zijn in de geschiedenis. Nieuw onderzoek wordt weinig of niet verwerkt in de schoolboeken, waardoor vrouwen voornamelijk in een bepaalde (lees: verheven of slachtoffer) rol getoond worden. Het begrip gender komt ook weinig of niet aan bod. Samen met onze collega Mieke de Vos onderkennen we dit probleem en willen we hier pleiten voor een grotere aandacht voor én een andere invulling van vrouwengeschiedenis.

Achtereenvolgens focussen we hierbij op een bespreking van de eindtermen geschiedenis in het middelbaar onderwijs, een analyse van één geschiedenisboek en een bevraging bij leerkrachten over vrouwengeschiedenis in de lespraktijk. We sluiten af met enkele aanbevelingen.

De eindtermen: een kapstok voor vrouwengeschiedenis?

Het handboek dat we analyseerden is bestemd voor leerlingen uit het Algemeen Secundair Onderwijs (ASO). Dit is een algemeen vormende richting, vergelijkbaar met HAVO en VWO in Nederland, en heeft de bedoeling om leerlingen verder te oriënteren naar het hoger onderwijs. We bekeken enkel de eindtermen voor de zes jaren van het ASO. Deze eindtermen zijn zo algemeen geformuleerd dat we op het eerste gezicht wel mogelijkheden zien voor een gendergerichte aanpak van de geschiedenislessen. De geschiedenislera(a)r(es) van de eerste graad mag de “te behandelen historische werkelijkheid” vrij kiezen. Concrete invalshoeken die kunnen helpen in de lespraktijk over vrouwengeschiedenis zijn bijvoorbeeld bij het item “economische verschijnselen” associaties

als arbeid, taakverdeling, arbeidsmarkt, groot- en kleinhandel.

De concrete eindtermen in de 1ste graad stellen probleemstellingen voor die de keuzemogelijkheden echter weer beperken. De problemen die het dichtst aanleunen bij vrouwengeschiedenis zijn: “Het probleem van de verhouding tussen politiek mondigen en onmondigen en van de verhouding tussen vrijen en onvrijen” en “Het probleem van de relaties tussen en binnen sociale groepen bij het streven naar maatschappelijke verandering”. Een belangrijke historische vaardigheid lijkt ons dat “leerlingen aan de hand van een geleide opdracht het onderscheid tussen feit en mening kunnen toepassen op informatie.” De invulling van de eindtermen van de tweede graad gebeurt analoog met die van de eerste. De concrete eindtermen met betrekking tot de vaardigheden zijn echter veel uitgebreider. Een directe link met vrouwengeschiedenis vormt de doelstelling waarbij leerlingen “waardering opbrengen voor de manier waarop individuen en emanci-

patiebewegingen strijd voer(d)en tegen machtsstructuren en gevestigde orden voor de realisatie van de rechten van de mens.”

De eindtermen van de derde graad zijn, in een analoge structuur, specifiek toegespitst op de vakinhouden over de 19de en 20e eeuw. Net zoals in de tweede graad vinden we een doelstelling terug die werkt aan de houding van de leerlingen en die toepasselijk kan zijn voor vrouwengeschiedenis: “leerlingen aanvaarden dat historische evoluties een verscheidenheid aan sociale identiteiten genereren.” De eindtermen bieden zelf weinig concrete aanzetten voor vrouwengeschiedenis. Maar door de algemene formuleringen is er toch ruimte voor vrouwen in de geschiedenis. Het is vooral aan de leerkracht om hier voldoende creativiteit aan de dag te leggen. Onontbeerlijk bij een dergelijke opdracht is een handboek dat hieraan op een evenwichtige manier aandacht schenkt. Daarom is het goed om een historisch handboek van nabij te bestuderen.

Een handboek bekeken door een genderbril

Één van de meest gebruikte handboeken in Vlaanderen voor de ASO-richting is *Storia*. In dit onderzoek staat de vraag centraal hoe *Storia* vrouwengeschiedenis in beeld brengt. Beperkt dit handboek zich tot een summier biografie van vrouwelijke hoofdrolspeelsters à la Cleopatra, Jeanne d’Arc en Marie-Antoinette? Of staan de auteurs ook stil bij de bijdrage van de Parijse vrouwen aan de Franse revolutie of het zogenaamde gelijkheidsbeginsel van diezelfde >>

Huwelijk van Arnolfini, Jan van Eyck, 1434, (National Gallery, Londen).

revolutie? Ons onderzoek was beperkt. Maar misschien opent dit perspectieven voor een nieuw vergelijkend onderzoek.

Voor we van start gaan met onze analyse verduidelijken we de structuur. Elke les bestaat uit een lestekst, een aantal bronnen (met opdrachten) en een didactisch besluit met het te verwachten ‘kennen en kunnen’. In het begin van elke les wordt het behandelde thema in een referentiekader gesitueerd: een tijd (tijdlijn), de ruimte (kaart) en een bepaald domein (politiek, sociaal, economisch of cultureel). Men werkt chronologisch de 7 tijden af: 1ste jaar prehistorie en stroomculturen (tot 800 v. Chr.), 2de jaar klassieke oudheid (800 v. Chr. tot 500), 3de jaar middeleeuwen (500-1450), 4de jaar nieuwe tijd (1450-1750), 5de jaar nieuwste tijd (1750-1945) en 6de jaar eigen tijd (na 1945). Vanaf het derde jaar probeert men tevens aandacht te besteden aan een thema die verschillende tijden doorloopt (de zogenaamde ‘doorloper’) en aan een niet-westerse cultuur.

Voor de analyse van het handboek gaan we uit van drie denkpistes. Ten eerste het kwantitatieve aspect: hoe vaak komen vrouwen voor? Zijn er opvallende leemtes? Opmerkelijk is bijvoorbeeld het verhaal (of liever: het ontbreken) van vrouwenarbeid. Een tweede spoor volgt de aard van de beschrijvingen ofwel het kwalitatieve aspect. Hoe komen vrouwen aan bod?

Een consistent, positief, historisch verhaal helpt meisjes bovendien beter in hun zoektocht naar een positief rolmodel tijdens hun puberteit.

Zijn er impliciete verwijzingen? Als bijvoorbeeld gesteld wordt dat er enkel onderwijs was voor mannen, hoe zat het dan met de vrouwen? Zijn er expliciete verwijzingen naar ‘bekende vrouwen’ zoals bijvoorbeeld Jeanne d’Arc? Hoe worden zij besproken? Tot slot gaan we na hoe de auteurs de denkbeelden over man-vrouwverhoudingen in historisch perspectief plaatsen. Welke beeldvorming krijgen we bijvoorbeeld van vrouwen in de middeleeuwen? We selecteren hier en daar voorbeelden uit de handboeken van de zes leerjaren om deze denkpistes te illustreren.

Los van het feit dat vrouwen ondervertegenwoordigd zijn in het handboek belichten we het voorbeeld van de kwantitatieve wanverhouding in de presentatie van bijvoorbeeld de arbeid van vrouwen en mannen. In het eerste jaar is er in de lestekst over de sedentaire samenlevingen in het Nabije Oosten geen sprake van vrouwen op sociaaleconomisch vlak. Toch zijn ze wel afgebeeld op een illustratie. In Storia 3 is de aanpak vergelijkbaar: in de doorloper over sociaal-economische evoluties wordt geen opsplitsing gemaakt tussen vrouwen- en mannenarbeid. Nochtans bespeurt de opmerkzame lezer enkele wasvrouwen in volle activiteit op de afbeelding uit *Breviarum Grimani*. Ook in Storia 4 zijn de gegevens schaars. “De afbouw van het Ancien Régime” met de “Industriële Revolutie” blijft een sekseloos verhaal. Enkel één zin doet veronderstellen dat het spinnen vooral een vrouwelijke bezigheid was: “Een spinster

kan slechts één draad tegelijk vervaardigen”. Voor het vijfde en zesde jaar zet deze trend zich verder. In het vijfde jaar passeren de lonen, arbeidsuren en arbeidsomstandigheden de revue, maar worden deze niet opgesplitst in cijfers over de verschillen tussen mannen en vrouwen. De auteurs nemen wel een citaat uit het boek van journalist August De Winne *Door arm Vlaanderen* over in het handboek. Het stelt het beeld van vrouwen als weerloze slachtoffers van fabrieksbazen enigszins bij door te verwijzen naar hun optreden tijdens werkstakingen. We komen niet te weten of ze een voortrekkersrol speelden in de stakingen. De aangehaalde voorbeelden rijzen zich aan elkaar tot een geheel van ‘gemiste kansen’ om ook kwantitatief een beeld te krijgen van vrouwenarbeid. Op

wetenschappelijk vlak worden nochtans belangrijke stappen gezet om deze hiaten op te vullen. Denk maar aan het Vrouwenarbeidproject van het IISG, *Vrouwenarbeid in Nederland in de vroegmoderne tijd (circa 1550-1815)* (<http://www.iisg.nl/research/womenswork-nl.php>) Recent promoveerde Elise van Nederveen Meerkerk over vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810 (zie dit nummer voor een artikel van haar).

In de kwalitatieve analyse verdienen de ‘bekende vrouwen’ een plaats, zij komen keer op keer terug, maar worden niet altijd even genuanceerd in de kijker gezet. De Venus van Willendorf kan in de prehistorie de spits afbijten in de reeks ‘bekende vrouwen’. Dit stereotiepe rondborstige venusbeeld is de enige verwijzing naar vrouwen in de prehistorie. Het is bijzonder populair in Storia en duikt elk jaar weer op. Al even oppervlakkig is de vermelding van Cleopatra als enige koningin ‘in de rand’ van de Egyptische en Romeinse geschiedenis. In het handboek voor het derde jaar treden echter in het hoofdstuk over de Nederlanden twee vrouwen van formaat op de voorgrond die ook politieke macht genereerden, namelijk Margaretha van Male en Maria van Bourgondië. Positief is dat zij ook in de doelstellingen van het hoofdstuk over de Nederlanden zijn opgenomen. Te kennen leerstof dus. De toon in Storia 4 is minder vriendelijk voor de Engelse koninginnen. Mary Tudor en haar opvolgster Elisabeth staan aan de zijlijn van de “reformatie en contrarefor-

Rosa Parks weigerde op 1 december 1955 op te staan voor een blanke man in een bus in Montgomery (Alabama, USA).

matie”. De vorstelijke huwelijkspolitiek is een veel belangrijker onderwerp en wordt uitgebreid uit de doeken gedaan met Hendrik VIII en zijn vele vrouwen. De aanvangszin van de lestekst is niet mis te verstaan: “Omdat Hendrik VIII veel vrouwen verslijt, ...”. In het vijfde jaar geven de auteurs aandacht aan keizerin-weduwe Ci Xi (1835-1906). Zij krijgt als machtige laatste keizerin een plaatsje onder het firmament van historische sterren. Haar politieke rol wordt uitgebreid besproken. Storia 6 eindigt dan weer in mineur. Bijvoorbeeld, bij de Verenigde Naties beperkt Storia zich tot een vermelding dat de VN een speciale commissie kent die is opgericht om de positie van de vrouw te verbeteren. Bij de dekolonisatie valt geen enkele vrouwelijke charismatische persoonlijkheid (bv. Indira Gandhi) te bespeuren. De Koude Oorlog is duidelijk een zaak van mannen geweest, alsook de literatuur daar rond, die van mannelijke signatuur was. Het Internationaal Gerechtshof in Den Haag wordt vermeld zonder de naam van Carla del Ponte te doen vallen. Hetzelfde kan gezegd worden van de Europese instellingen, waar ‘gelijkheid’ nochtans hoog aangeschreven staat.

Tot slot merken we op dat Storia hier en daar bewust een thema van en over vrouwen aansnijdt. We verwachten dat de twee geselecteerde voorbeelden, namelijk vrouwen in de middeleeuwen en vrouwen in de twintigste eeuw, ons iets meer vertellen over de denkbeelden over man-vrouwverhoudingen in historisch perspectief. Ze vormen belangrijke aanzetten tot vrouwengeschiedenis. In het handboek voor 3 ASO over de middeleeuwen wordt achtereenvolgens de rol van vrouwen in kloosters en abdijen, de taak van adellijke vrouwen en vorstinnen op politiek vlak en het ondernemerschap van vrouwen bijvoorbeeld in brouwerijen en in de lakennijverheid behandeld. Jammer genoeg krijgen deze aanzetten geen weerklank in de rest van het handboek. Ook vrouwonvriendelijke aspecten worden aan de kaak gesteld: de ontoegankelijkheid van het onderwijs voor vrouwen en het ellendige lot van ‘de gewone volkswrouw’. Een perfecte opstap naar een generaalanalyse is het veel te summiere onderdeel “Vrouwen worden gehaat én aanbeden.” Het is een kleine moeite om een zijsprong te maken naar de idee van stereotype beeldvorming en de deviatie van een verscheidenheid aan middeleeuwse vrouwen. In het zesde jaar bestuderen de leerlingen de periode na 1945. Vijf van de 183 bladzijden in Storia 6 zijn – zoals eerder vermeld – voorbehouden voor het thema “De emancipatie van de vrouw”. Een overzicht van

cartoons, die na 1945 gedrukt werden in de media, geeft een mooi beeld van de zich wijzigende mentaliteit t.o.v. vrouwen. Het gaat echter om een schematische behandeling van twee emancipatiewegingen die niet wordt gekoppeld aan de geschiedenis van de twintigste eeuw. Er is bijvoorbeeld geen link naar de gelijklopende opkomst van de burgerrechtenbeweging van Rosa Parks.

Werkt vrouwengeschiedenis in de klas?

Naast de analyse van onze eigen ervaringen hebben we ook een enquête rondgestuurd naar een aantal collega's. Vijf mannen en vijf vrouwen namen deel aan deze rondvraag. Met uitzondering van één persoon vindt iedereen dat het aanbod vrouwengeschiedenis in het gebruikte handboek ontoereikend is. Voor de helft van de leerkrachten is de manier waarop vrouwen ter sprake komen rolbevestigend, voor de andere helft is dit eerder neutraal. Het rolbevestigende aspect vind je in volgend voorbeeld: "Vrouwen mochten in de klassieke oudheid niet mee beslissen in de politiek". Door te stellen dat ook de meeste mannen geen politieke macht in de Atheense democratie hadden, kan je roldoorbrekend werken. Een consistent, positief, historisch verhaal (zoals Mieke de Vos het noemt) helpt meisjes bovendien beter in hun zoektocht naar een positief rolmodel tijdens hun puberteit.

De evolutie van denkbeelden over mannen en vrouwen doorheen de tijd ofwel 'de genderbenadering' krijgt volgens de meerderheid van de respondenten weinig aandacht.

Op de vraag hoe vrouwen aan bod moeten komen in een handboek waren de meningen verdeeld. Ongeveer de helft vindt dat vrouwen consequent geïntegreerd moeten worden in elk hoofdstuk. Anderen vinden dat vrouwen beter in een apart hoofdstuk thuis horen. De meeste leerkrachten ervaren dat hun kennis over vrouwengeschiedenis oppervlakkig is en geven toe dat ze (soms) bijkomende informatie moeten zoeken. Eén informante ziet zich verplicht om dit te doen omdat leerlingen soms zelf vragen stellen als "Maar wat deden die vrouwen dan? Wat vonden die vrouwen ervan?"

Slechts 'af en toe' duikt er volgens een meerderheid van de leerkrachten een 'spontane interesse' van leerlingen op in vrouwengeschiedenis. Als leerlingen al een thema uit vrouwengeschiedenis behandelen in hun opdrachten, dan gaat hun voorkeur meestal uit naar 'vrouwen in het dagelijkse leven' of 'de verschillen tussen vrouwen en mannen'. Het *empowerment* gehalte (= het sterke, krachtig optreden) van vrouwen blijft meestal achterwege. Dit bevestigt slechts gedeeltelijk onze eigen lespraktijk: je moet leerlingen een voorzet geven en dan kiezen ze soms toch 'spontaan' onderwerpen voor hun eindwerk met een *empowerment* gehalte, bijvoorbeeld 'de emancipatiebewegingen in de 19de en 20ste eeuw' en minder vaak onderwerpen als 'vrouwen in het dagelijkse leven of verschillen tussen mannen en vrouwen'.

Een mogelijke verklaring voor het feit dat vrouwengeschiedenis zo beperkt doordringt tot

de lesmethodes is ten eerste de beperkte aandacht van handboeken geschiedenis voor het thema vrouwen. Daarenboven is het navormingsaanbod voor leerkrachten omtrent vrouwengeschiedenis bijzonder karig zoniet onbestaande. Uit eigen ervaring vernamen we meer op de vrouwendag in Vormingplus (organisatie voor volwassenenvorming) dan op de navorming van het katholieke net (VVKSO = Vlaams Verbond van Katholieke Secundaire Onderwijs) of van de universiteit (UGent) waar we onze opleiding volgden. De universiteiten doen ook te weinig om hun onderzoekswerk te genereren naar de praktijk van het onderwijs. Het artikel van Machteld De Metsenaere over het stopzetten van de interuniversitaire Voortgezette Academische Opleiding vrouwenstudies (VAO) in Vlaanderen is daar symptomatisch voor. De genderstudies beïnvloedden de traditionele disciplines zoals geschiedenis (wat nu voorlopig weinig tot niet meer gebeurt), waardoor de kennisproductie ook niet meer doorstroomt naar de praktijk van het lesgeven. Het tijdschrift *Historica* zou een welkome aanvulling kunnen zijn op de ontoereikende kennis

Het melkmeisje (circa 1558-1560),
Johannes Vermeer,
(Rijksmuseum Amsterdam).

is goed om de bronnen zoals de *Malleus Maleficarum* ook goed te duiden. Wie schreef deze bron? Hoe komt het dat men zo dacht over vrouwen in de nieuwe tijd? Waren enkel vrouwen het slachtoffer van heksenjachten?

Ook bij zelfstandig werk kan je leerlingen aanzetten om de geschiedenis vanuit het standpunt van vrouwen te bekijken (door bijvoorbeeld een oorlogsdagboek over WOI te maken vanuit de rol van een vrouwelijk personage). We vinden het niet opportuun om een aparte les aan vrouwengeschiedenis te wijden en proberen met een geïntegreerde aanpak de leerlingen alert te maken voor een stukje vergeten geschiedenis.

In de eerste plaats is het nodig om sterke vrouwen naast sterke mannen te plaatsen. Een alternatief voor het tijdperk van de middeleeuwen kan zijn: naast de Bourgondische hertogen ook de belangrijke rol van Margaretha van Male en Maria van Bourgondië belichten. Wij merken dat het niet veel moeite kost om in de nieuwe tijd bijvoorbeeld in plaats van Jozef II van Oostenrijk, Catharina II van Rusland als een verlichte despoot ten tonele te voeren.

van de leerkrachten, maar is nog te weinig bekend. Vanuit de academische wereld en de hogescholen worden leerkrachten niet goed ingelicht over degelijke informatiebronnen. Leerkrachten zijn bijvoorbeeld onvoldoende op de hoogte van de website van het Documentatiecentrum Rol en Samenleving.

Enkele suggesties om meer rekening te houden met vrouwengeschiedenis

Naast het handboek zijn er nog andere manieren om vrouwengeschiedenis op een aantrekkelijke manier aan bod te laten komen tijdens de lessen. Dit kan door bij het bronnenonderzoek aandacht te hebben voor vrouwelijke auteurs of door de vragen te stellen vanuit een genderperspectief. Het thema heksen spreekt bijvoorbeeld enorm tot de verbeelding van de leerlingen. Het

Daarnaast is het ook noodzakelijk om seks een plaats te geven in de structuur van een samenleving. De standenmaatschappij in de middeleeuwen vormt een goed uitgangspunt voor de normen die mannen en vrouwen binnen elke stand hadden met betrekking tot het huwelijk, arbeidsdeling enzovoorts. Als je een les aan het voorbereiden bent over de Vlaamse Primitieven kan je bijvoorbeeld Het *huwelijk van Arnolfini* gebruiken om de lessen te illustreren. Aan de hand van dit schilderij kan je ingaan op de man/vrouw verhoudingen in die tijd. Het schilderij bukt van de symboliek, zo wijzen de schoenen van de man naar de deur (verwijzing naar actieve rol buitenshuis), terwijl die van de vrouw aan het bed staan (verwijzing naar de huishoudelijke taken).

De Franse revolutie is een belangrijke gebeurtenis, die je ook kan belichten vanuit vrouwelijke standpunten, bijvoorbeeld koningin Marie-Antoinette, Olympe de Gouges en haar >>

“Vrouwenkenner” worden is volgens de website www.rosadoc.be maar een kwestie van drie simpele stappen. Wie twijfelt aan de zin van dit alles kan zijn “Feministisch Intelligentiequotient” testen in een quiz.

Déclaration des droits de la femme en de Girondijnse Charlotte Corday, die Marat in zijn bad ombrengt. Het zijn even zoveel aanknopingspunten om het over de omverwerping van de standensamenleving te hebben. Ten slotte moet het concept sekse ook geïmagineerd worden: hoe komt het dat er maar zo weinig vrouwen aan politiek deden ten tijde van de Franse revolutie. Genoten ze dan geen onderwijs? Een rollenspel, waarbij de leerlingen zich inleven in de diverse rollen en aan de hand van stellingen een discussie met elkaar aangaan, kan een mogelijke didactische werkvorm zijn om je uren aan de man (of moeten we zeggen aan de vrouw) te brengen. Er zijn tal van mogelijkheden die oppervlakkig in handboeken aan bod komen, maar die een uitdaging vormen om het ‘ook’ of ‘meer’ of ‘op een betere manier’ over vrouwen te hebben.

Er is veel goed illustratiemateriaal voorhanden om in de les te gebruiken. We gebruiken bijvoorbeeld beeldmateriaal dat heel sterk focust op vrouwen. De documentaire *Keizer Karel V en zijn vrouwen*, de documentaire Tekens *Catharina de Grote*, de BBC-reeks *People's Century Half the people*, de reality-documentaire over het dagelijkse leven van vrouwen in WOII *The 1940's House*, maar ook de documentaire over Rosa Parks en de Montgomery busboycot *Ook zwarten hebben dromen* zijn maar enkele voorbeelden. Aan de hand van kritische vragen kan je dit beeldmateriaal onderzoeken.

Bij de intrede van het begrip gelijkheid in de verlichting gaan we dieper in op de gendertheorie. Dit kan heel goed aan de hand van de interessante website www.rosadoc.be, die zich in een visueel aantrekkelijk onderdeel toespitst op jongeren. De website van het Documentatiecentrum Rol en Samenleving biedt basisinformatie over alles wat met gender, gelijke kansen of feminisme te maken heeft. In het “woordenboek van Barbie en Ken” worden basisbegrippen zoals gender en feminisme in duidelijke taal uitgelegd, worden er een aantal clichés weerlegd en krijgt de lezer enkele feministische tips. De rubriek “Er was eens” laat zien welke weg vrouwen afgelegd hebben. “Vrouwenkenner” worden is volgens de website maar een kwestie van drie simpele stappen. Wie twijfelt aan de zin van dit alles kan

zijn “Feministisch Intelligentiequotient” testen in een quiz.

Samen met leerkrachten Duits en Nederlands werken we vakoverschrijdend een project uit rond vrouwen in WOII en hun stellinginname t.o.v. de politiek van Hitler. Sophie Scholl (studente bij verzetsbeweging *De witte roos*), Leni Riefenstahl (filmregisseur) en Traudl Junge (secretaresse Hitler). Op deze manier kan je heel goed ingaan op hoe vrouwen zich positioneerden in deze turbulente periode.

Ten slotte merken we uit onze persoonlijke ervaring op, dat enkele laatstejaars bij de keuze

van een onderwerp voor een eindwerk (een eindwerk is niet verplicht in Vlaanderen, maar wij doen het in samenspraak met leerkracht Nederlands) teruggrijpen naar vrouwengeschiedenis. Een deel van hun motivatie heeft te maken – denken we bescheiden – met de keuzes die wij gemaakt hebben in de voorafgaande jaren. We willen afsluiten met de inspirerende woorden van Mieke de Vos: “Een pleidooi voor verschuiving van aandachtspunten in het geschiedenisonderwijs is een pleidooi voor verandering van wat wij collectief erkennen als basiskennis.”

Heidi Timmerman (1972) studeerde Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Momenteel doceert ze geschiedenis aan de laatste jaren van het Secundair Onderwijs. Ze is redactielid van *Hermes*, het tijdschrift van de Vlaamse Vereniging Leraren Geschiedenis en Cultuurwetenschappen.

Hilde Timmerman (1974) studeerde Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Ze was enige tijd verbonden als onderzoekster in opleiding aan het “Vrouwenarbeidproject” aan het IISG en werkte mee aan het project “Vrouwen en repressie” aan de VUB. Hilde is redactielid van *Historica*.

Literatuur

- // K. Bekers, K., e.a., *Storia 4 ASO Leerboek*. Lier, 2000.
- // K. Bekers, K., e.a., *Storia 5 ASO Leerboek*. Lier, 2001.
- // K. Bekers, K., e.a., *Storia 6 ASO Leerboek*. Lier, 2002.
- // K. Kelver de, J., e.a., *Storia 1 ASO Leerboek*. Lier, 1997.
- // J. de Kelver, e.a., *Storia 3 ASO Leerboek*. Lier, 1999.
- // J. de Kelver, e.a., *Storia 2 ASO Leerboek*. Lier, 1998.
- // M. de Vos, “Juf, waren wij dan helemaal niet belangrijk?” *Vrouwengeschiedenis in de praktijk van het middelbaar onderwijs.*, in: *Spiegelbeeld. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, 25, 2005, pp. 115-129.
- // Machteld De Metsenaere, ‘De onzekere toekomst van de genderstudies in Vlaanderen. Van de wieg het graf in?’, in: *Historica*, 30, 2007, 1, pp.3-5.

Websites

- // 1e graad ASO: <http://www.ond.vlaanderen.be/dvo/secundair/1stegraad/a-troom/eindtermen/geschiedenis.htm>
- // 2e graad ASO: <http://www.ond.vlaanderen.be/dvo/secundair/2degraad/aso/eindtermen/geschiedenis.htm>
- // 3e graad ASO: <http://www.ond.vlaanderen.be/dvo/secundair/3degraad/aso/eindtermen/geschiedenis.htm>
- // <http://www.iisg.nl/research/womenswork-nl.php>
- // <http://www.rosadoc.be>

Ongetrouwde vrouwen in de vroegmoderne Nederlandse textielnijverheid

Met spinnen de kost winnen

Ondanks de negatieve beeldvorming over alleenstaande vrouwen in de vroegmoderne Noordelijke Nederlanden (de Republiek der Verenigde Provinciën), bestond er toch ook een zekere acceptatie van ongehuwde vrouwen. Dat moest ook wel, want gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw waren er meer vrouwen dan mannen, veel vrouwen bleven dan ook alleenstaand. Zij moesten werken om in hun eigen levensonderhoud te voorzien. Er zijn aanwijzingen dat veel ongetrouwde vrouwen hierin slaagden, hoewel zij vaak slecht betaald werk in de textielnijverheid deden, zoals spinnen.

/ Elise van Nederveen Meerkerk /

De associatie tussen spinnen en alleenstaande vrouwen ligt voor de hand; er is zelfs een etymologisch verband. In het Engels betekent *spinster* tegenwoordig in de eerste plaats 'ongetrouwde vrouw'. Gedurende de zeventiende eeuw veranderde de letterlijke betekenis van het woord (een vrouw die spint) in de figuurlijke betekenis die het vandaag nog heeft. Ook in het Oudnederlands betekende de term *spinster* wel 'ongehuwde vrouw'. Aanduidingen als 'spinster' of 'oude vrijster' hebben meestal een licht spottende of negatieve bijklank. Het eigentijdse ideaal was dan ook dat een vrouw op enig moment in haar leven zou trouwen en kinderen zou krijgen. Als zij ongehuwd bleef, en haar eigen kost moest blijven verdienen, zag de buitenwereld dit als 'falen'. Ook historici wijzen op het belang van vrouwen om te trouwen in de vroegmoderne tijd. Ongehuwde vrouwen waren aangewezen op een werkend bestaan, meestal in slecht betaalde beroepen zoals spinnen. In dit artikel besteed ik aandacht aan het belang van arbeid voor deze groep vrouwen om in hun bestaan te voorzien, vooral in de Nederlandse textielnijverheid.

Ongetrouwde spinsters in cijfers

Vroegmodern archiefmateriaal is meestal te fragmentarisch om te achterhalen of mensen hun hele leven ongetrouwd bleven. Zelfs het vaststellen hoeveel vrouwen op één bepaald moment in het verleden ongehuwd waren, is problematisch. Ongetrouwde vrouwen zijn in de meeste bronnen ondervetwoordigd, omdat zij meestal geen huishouden aanvoerden, maar inwoonden bij familie of met kennissen. Bovendien hebben zelfs vrouwelijke hoofden van huishoudens niet altijd een vermelding van hun huwelijksstatus: waren zij weduwe of ongehuwd? Als een vrouw als weduwe staat aangeduid, spreekt dit voor zich, maar wanneer deze connotatie ontbreekt, wil dit niet zeggen dat zij nooit eerder getrouwd was.

Volgens schattingen zou in vroegmodern Europa 10-20% van alle volwassen vrouwen hun leven lang ongetrouwd zijn gebleven. In Enge-

land trouwde in de zeventiende en achttiende eeuw 10-18% van de bevolking (en vooral het vrouwelijke deel daarvan) nooit. In Duitsland schommelden deze percentages tussen de 8 en 20%. Voor Nederland zijn dergelijke gegevens niet bekend, maar wegens de ongelijke sekseratio kunnen we aannemen dat ook hier vooral vrouwen een grote kans liepen om ongetrouwd te blijven. In Amsterdam bijvoorbeeld varieerde de sekseratio (het aantal vrouwen per 100 mannen) in de vroegmoderne tijd tussen 110 en 140. Mijn onderzoek in enkele andere Nederlandse steden wijst uit dat vrouwen ook hier in de meerderheid waren. Dit 'vrouwenoverschot' vertaalde zich in verhoudingsgewijs veel weduwen en ongehuwde vrouwen. In Leiden in 1581 was bijvoorbeeld ongeveer 14% van de gehele bevolking een meerderjarige ongetrouwde vrouw. Van hen voerde slechts ongeveer 15% een huishouden aan, de rest woonde in bij anderen. In Tilburg in 1810 was ruim 13% van de bevolking een ongetrouwde meerderjarige vrouw. Dit betekende dat op dat moment 40% van alle meerderjarige Tilburgse vrouwen (nog) geen echtgenoot had. Bijna een vijfde van hen voerde zelfstandig een huishouden. Voor de tussenliggende periode heb ik helaas geen soortgelijke gegevens over de hele bevolking, maar ook in de zeventiende en achttiende eeuw waren er hier, en ook in andere steden zoals Den Bosch en Zwolle, relatief veel weduwen en ongehuwde vrouwen. Een belangrijke oorzaak voor de ongelijke sekseratio was dat de aantrekkingskracht van Hollandse steden voor vrouwen nog groter was dan voor mannen, die op het platteland meer arbeidsmogelijkheden hadden. Daarnaast was het zogenoemde 'Indische lek' van belang: mannen die in dienst van de Oost- en West-Indische Compagnieën naar verregelegde gebieden vertrokken.

Wat betekenen deze cijfers nu voor de arbeidsparticipatie van ongehuwde vrouwen in het algemeen, en meer specifiek in de textielnijverheid? Internationaal onderzoek wijst in ieder geval uit dat de arbeidsdeelname van ongetrouwde vrouwen in de vroegmoderne tijd zeer groot was. Studies over Engeland en Duitsland geven aan dat meer dan 80% van hen werkte, en vaak in de textielnijverheid. De volkstelling van Leiden uit 1581 levert met

45% een aanzienlijk lager cijfer op voor de arbeidsparticipatie van meerderjarige ongehuwde vrouwen. Deze telling bevat dan ook relatief weinig beroepsvermeldingen van vrouwen, wat echter niet wil zeggen dat zij geen betaalde arbeid verrichtten. Eerder is er sprake van onderregistratie: het vermelden van de huwelijksstatus van een vrouw ("huishouding van", "ongehouwde perzoon" of "jongedochter") was voor de administrateurs kennelijk belangrijker dan het noteren van haar werkzaamheden. Wel werden inwonende dienstboden consequent vermeld, en zij vormden dan ook het grootste deel (73,6%) van alle ongehuwde vrouwen met een

Michiel Sweerts, *Oude spinnende vrouw*, 1646-48.

beroepsvermelding, tegenover 88 spinsters (ruim 11%). De textielnijverheid in Leiden was in deze periode nog niet zo sterk ontwikkeld als in de zeventiende eeuw, en er was waarschijnlijk nog niet zoveel werkgelegenheid in deze branche. Desondanks waren er vermoedelijk meer ongetrouwde – al dan niet inwonende – spinsters dan de volkstelling vermeldt.

Een meer betrouwbare indruk over de arbeid van ongehuwde vrouwen biedt de Tilburgse volkstelling van 1810, omdat hierin de beroepsvermeldingen voor alle bewoners zijn opgetekend. De participatiegraad van alle ongehuwde vrouwen van 18 jaar en ouder was ruim 85%. Voor de ongetrouwde vrouwelijke hoofden van huishoudens lag dit percentage zelfs rond 93%! Driekwart van de zelfstandig wonende ongehuwde vrouwen werkte in de textielnijverheid, meestal als spinster, soms ook als wolpluister of kamster. En hoewel het merendeel van de inwonende werkende ongehuwde vrouwen dienstbode was, werkte ook van hen ongeveer eenderde in de textielnijverheid.

Zelfstandig of niet?

In verschillende delen van de Republiek was 15-20% van de volwassen ongetrouwde vrouwen hoofd van een huishouden. Onder hen be- >>

vonden zich ook spinsters. Opvallend genoeg blijkt uit mijn onderzoek dat de meeste ongehuwde spinsters die hoofd van een huishouden waren, alleen woonden. Dit betekent natuurlijk niet dat deze vrouwen geen intensieve familiecontacten of netwerken van vrienden en burens hadden, maar het zegt wel iets over de samenlevingsvorm die zij verkozen. Het is onduidelijk of zij vrijwillig voor een ongehuwd bestaan kozen, maar nu zij dit eenmaal waren, konden zij in elk geval op zichzelf wonen. Mede dankzij hun verdiensten als spinster waren zij niet afhankelijk van anderen voor hun levensonderhoud.

De meeste meerderjarige ongehuwde vrouwen woonden echter in bij anderen. Omdat vrouwen, al waren zij jong en gezond, meestal in slecht beloonde beroepen werkten, zat er vaak niets anders op dan bij iemand een kamer te huren of met andere alleenstaanden te gaan samenwonen. In Zwolle woonde in 1742 minstens 57% van alle ongetrouwde spinsters in bij anderen, en meestal niet bij directe familie. Zo bewoonde de alleenstaande spinster Janna Freriks de kelder van korporaal Albert van Log en zijn gezin. En bij Peter van Barkum, een schoenmaker met vrouw en twee kinderen, woonden maar liefst vijf ongehuwde spinsters in, die allemaal niet met elkaar verwant waren. In hoeverre dergelijke inwonende vrouwen een zelfstandige economische eenheid vormden is niet bekend. Het is echter aannemelijk dat inwonende ongetrouwde spinsters hun eigen inkomen verdienden en dit niet 'poolden' met wie zij samenwoonden. Ook de relatie met hun verhuurders was vooral zakelijk en zij zullen meestal niet met de pot hebben meegegeten. Soms blijkt dit ook expliciet uit de volkstellingen, die bijvoorbeeld "op haer eygen cost" bij de inwonende spinster vermelden. In hoeverre spinsters die woonruimte deelden met andere alleenstaande vrouwen de kosten van levensonderhoud deelden, is eveneens onbekend. Dergelijke vormen van informele hulp op gelijkwaardige basis kwamen mogelijk veel voor, maar zijn lastig te bewijzen.

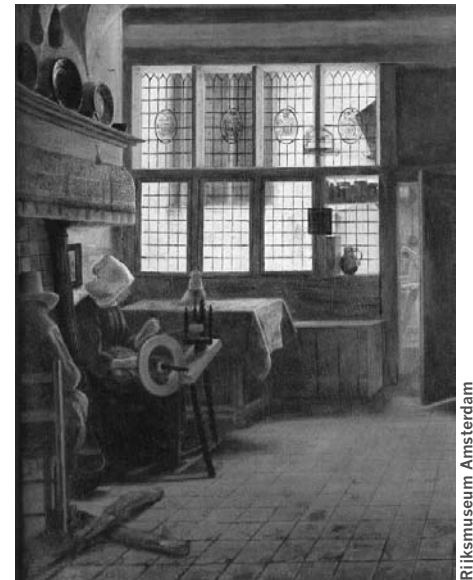
Soms bleven dochters als volwassen vrouwen bij hun ouder(s) wonen. Niet altijd is duidelijk of zij werkten, maar als dit zo was, stonden zij dikwijls als spinster te boek. Een andere manier van samenleven was met broers of zusters, al lijkt dit weinig te zijn voorgekomen. Volgens de Leidse volkstelling van 1749 bijvoorbeeld, bestonden slechts 68 huishoudens (0,7% van alle huishoudens) uit samenwonende broers of zusters. Onder hen was slechts één spinnende vrouw, die met haar zusters woonde. Ook uit de Bossche, Zwolse en Tilburgse volkstellingen blijkt niet dat spinnende zusters vaak met elkaar samenwoonden: vaker leefden zij samen met niet-verwanten.

Ongehuwde spinsters bleven dus meestal niet in familieverband wonen. Spinnen stelde hen in staat om voor zichzelf te zorgen, zolang zij gezond waren. Zij konden in principe rondkomen van arbeid in de textielnijverheid, eventueel aangevuld met andere inkomstenbronnen (zie hieronder). Er zijn zelfs aanwijzingen dat pas vanaf het moment dat deze mogelijkheden op een zelfstandig bestaan door middel van tex-

tielarbeid wegvielen, vrouwen eerder kozen voor een huwelijk. Veel bewijzen voor het ongetrouwde bestaan uit vrije wil zijn er niet, maar soms blijkt dat spinsters zelf kozen voor een leven zonder man. Een schrijnend voorbeeld hiervan is de Leidse spinster Annetje Coupeau. Zij was een ongehuwde spinster die in 1700 al anderhalf jaar verloofd was met de wever Isaacq Solée. Ondanks haar moeders instemming met het huwelijk, trouwde zij niet met haar verloofde, ook niet toen zij zwanger van hem raakte. Maandenlang verborg Annetje haar zwangerschap voor iedereen en ontkende zij zelfs aan haar verloofde en eigen moeder dat zij een kind verwachtte. In plaats van toe te geven en met Isaacq te trouwen, bleef Annetje met een zekere Jeanne Jardijn in huis wonen, met wie zij "in een bedsteede neffens den andere" sliep. Op een nacht beviel zij stiekem en zonder enige deskundige hulp van een jongetje.

nen verdienen". Maria Brouwers, een spinster en wasvrouw van 28 jaar, stond in 1684 eveneens terecht wegens diefstal. De aanklager noemde haar "een jongh en sterck vrouspersoon die goede occassie hadde om met haer handen arbeyt eerlijck door de werelt te geraeken". En ook in de achttiende eeuw kwamen vele jonge spinsters voor die geacht werden "met harer handen arbeyd de kost te gewinnen". Deze en vele andere uitspraken geven aan dat gezonde alleenstaande vrouwen in principe de kost met spinnen konden verdienen. Dergelijke vermaningen hadden natuurlijk deels een retorisch doel: de autoriteiten wezen erop hoe deze vrouwen zich eigenlijk zouden moeten gedragen. Maar zij vormen tegelijkertijd ook een afspiegeling van wat de samenleving van vrouwen in de kracht van hun leven verwachtte. Als het in de dagelijkse praktijk onmogelijk was geweest om als vrouw alleen rond te komen

Esaias Boursse,
Interieur met een vrouw aan
het spinnewiel, 1661.

Rijksmuseum Amsterdam

Haar "speelmeijt" Jeanne werd pas wakker toen Annetje al uitgeput en bebloed in een stoel in de kamer zat. Annetje prevelde tegen haar huisgenote "ik sterff, ende so gij mij nog levendig sien wild, soo staat op, het is nu tijd". Inderdaad overleed zij enige minuten later. Het kind had ze bij buurtgenoten in het privaat verdrongen. Kennelijk was trouwen voor Annetje geen optie en hoopte zij door haar zwangerschap te verbergen en het kind te doden aan een gedwongen huwelijk te ontsnappen.

Arbeid, armenzorg en criminaliteit

Dat (jonge) alleenstaande vrouwen in de Republiek werkten, werd niet alleen geaccepteerd, maar zelfs verwacht, met name wanneer zij uit de lagere en middenklassen kwamen. Zo melden de Leidse criminele vonnisboeken vaak expliciet dat ongetrouwde spinsters in staat waren om de kost geheel met spinnen te verdienen. In 1636 werd de 24-jarige spinster Neeltje Adriens wegens diefstal veroordeeld, terwijl zij "clouck ende starck genoeg [was] omme met haer hantwerck [...] eerlijcke haer cost te kon-

door te arbeiden, zou dit criminele vrouwen ook niet ten voorbeeld zijn gesteld.

Een andere aanwijzing dat veel ongetrouwde spinsters van hun arbeid konden rondkomen, komt uit verschillende armenzorgarchieven. In de Zwolse armenzorgregisters komen tussen 1650 en 1700 nauwelijks ongetrouwde spinnende vrouwen voor, maar wel veel weduwe en – zij het in mindere mate – getrouwde spinsters. Alleenstaande vrouwen maakten weinig gebruik van de bedeling, tenzij zij ziek, gehandicapt of oud waren. Verreweg de meeste bedeedden in Zwolle waren weduwen, al dan niet met (jonge) kinderen. Hetzelfde beeld komt naar voren uit de armenzorgregisters van Den Bosch in 1775. Het lage percentage ongehuwden geeft wellicht slechts de gangbare praktijk van armenzorginstellingen weer. Maar omdat de drempel tot de bedeling in Zwolle en Den Bosch over het algemeen laag was, en men niet snel geweigerd werd, kunnen we concluderen dat spinnen voor gezonde vrouwen een redelijk bestaan kon opleveren. Als spinsters in de bedeling terecht kwamen, had dit eerder te maken met veranderende gezinsomstandigheden (wedu-

Geertruyt Roghman,
Spinnende vrouw met een jong kind,
vóór 1650.

Atlas van Stolk, Rotterdam

schap, ziekte, veel jonge kinderen) dan met hun werk.

De ondervertegenwoordiging van ongetrouwde spinsters in de armenzorg kan er ook op wijzen dat zij er beter dan andere vrouwen in slaagden naast hun spinwerk aanvullende inkomstenbronnen aan te boren. In de Leidse vonnisboeken werd naast spinnen inderdaad regelmatig een tweede beroep vermeld: schoonmaakster, wasvrouw, dienstbode, of werkzaamheden in de nijverheid zoals naaister of lakennopster. Zo merkte Knier Cornelis in 1626 op dat zij tegelijk wolspinster, naaister en wasvrouw was. Het is de vraag of zij, naast haar actieve leven als dievegge, veel tijd had voor deze werkzaamheden. Wellicht gaf zij slechts eezame beroepen op als dekmantel voor haar illegale praktijken, al was dit niet bepaald nodig, omdat Knier in de hele provincie berucht was als crimineel. Naast eervolle beroepen als naaister of schoonmaakster, verrichtte ruim 20% van de ongehuwde vrouwen uit de vonnisboeken naast het spinnen illegale werkzaamheden. Zo waren er enkele smokkel-tapsters, vrouwen die illegaal bier verkochten. Verder waren 14 van de 78 ongetrouwde spinsters prostituee. Het is echter de vraag of dit als werkelijk 'beroep' kan worden gezien, omdat prostitutie in de vroegmoderne tijd niet als zodanig beschouwd werd. Algemeen gesproken waren ontuchtig leven en zedeloosheid verboden, of men hier nu geld voor ontving of niet. Voor de vrouwen zelf maakte het financiële aspect echter wel degelijk verschil. Voor Amsterdam is aangetoond dat prostituees juist vaak in de kleding- en textielnijverheid werkten en hun schamele inkomsten probeerden aan te vullen door hun lichaam te verkopen. En volgens de studie van Diederiks naar Leidse criminelen, stonden relatief veel textielarbeidsters terecht wegens zedenmisdriven, vooral tussen 1675 en 1775, toen het slecht ging met de textielnijverheid in Leiden. Mijn eigen analyse wijst echter uit dat deze zedenzaken meestal niet om prostitutie, maar om overspel gingen. Vrouwen die zich hieraan schuldig maakten, waren meestal getrouwd.

Het merendeel van de prostituees was weliswaar ongetrouwd, maar vergeleken met anderzovortige delicten kwam prostitutie veel minder vaak voor dan Diederiks suggereert.

Meer in het algemeen blijkt uit de Leidse vonnisboeken dat ongetrouwde spinsters vaker dan getrouwde of verweduwde spinsters in aanraking met justitie kwamen. Bijna de helft van alle 159 veroordeelde spinsters in de periode 1625-1800 was ongetrouwd, en zij pleegden vaker dan gehuwde of verweduwde spinsters vermogensdelicten zoals diefstal en oplichting. Misschien bestonden er voor ongehuwde spinsters minder drempels om crimineel te worden: zij hadden immers niet de verantwoordelijkheid voor een gezin. Bovendien hadden zij geen echtgenoot die een inkomen binnenbracht, en wellicht was de economische noodzaak tot criminele activiteit daarom groter

dan bijvoorbeeld voor getrouwde vrouwen. Maar anderzijds was in verhouding tot alle veroordeelde Leidse vrouwen in deze periode slechts 5% met zekerheid een ongetrouwde spinster. Dit suggereert dat relatief veel ongetrouwde spinsters van hun arbeid konden rondkomen, of althans niet voor criminele activiteiten kozen als aanvulling op hun inkomen.

Conclusie

Gegevens over het al dan niet zelfstandig samenleven van ongetrouwde spinsters wijzen erop dat een niet al te oude, gezonde spinster dikwijls genoeg kon verdienen om in ieder geval onafhankelijk van haar familie te kunnen bestaan. Ook de relatieve ondervertegenwoordiging van ongetrouwde spinsters in archieven van armenzorg en in criminele dossiers wijzen erop dat arbeid voor grote groepen alleenstaande vrouwen belangrijker was dan bijvoorbeeld liefdadigheid of criminaliteit.

Het lijkt er sterk op dat economische zelfstandigheid van alleenstaande vrouwen in de Republiek door de samenleving werd geaccepteerd en door de autoriteiten ook werd verwacht, zeker als zij jong en gezond waren. Het valt aan te nemen dat deze acceptatie deels bestond omdat men verwachtte dat ongehuwde vrouwen in een later stadium van hun leven zouden trouwen en dat zij tot die tijd moesten zorgen dat ze op een fatsoenlijke manier aan de kost kwamen. Maar zoals gezegd zou in de praktijk een aanzienlijk deel van de vrouwen nooit trouwen. In tegenstelling tot in een land als Duitsland, waar de wenselijkheid van het alleen wonen van vrouwen ter discussie werd gesteld, vonden deze debatten in de Republiek niet plaats. Als zij op "eerlijke wijze" de kost konden verdienen met spinnen, had de samenleving kennelijk toch niet zoveel problemen met alleenstaande vrouwen, ongeacht hun weinig positieve imago. ///

Elise van Nederveen Meerkerk (1975) is economisch-sociaal historica, zij promoveerde in maart 2007 op onderzoek naar vrouwen in de vroegmoderne Nederlandse textielnijverheid. Momenteel werkt zij als postdoctorand aan de Universiteit Leiden. Dit artikel is een bewerking van een deel van hoofdstuk 6 uit haar proefschrift, *De draad in eigen handen*.

Literatuur

- // Judith Bennett en Amy M. Froide, *Singlewomen in the European past, 1250-1800*. Philadelphia, 1999.
- // H.A. Diederiks, 'Criminaliteit in Leiden tijdens de 17de en 18de eeuw, in het bijzonder van textielarbeiders', in: *Textielhistorische Bijdragen*, 30, 1990, pp. 20-39.
- // Peter Earle, 'The female labour market in London in the late seventeenth and early eighteenth centuries', in: *Economic History Review*, 42, 1989, pp. 328-353.
- // Bridget Hill, *Women alone. Spinners in England 1660-1850*. New Haven/Londen, 2001.
- // Olwen H. Hufton, 'Women without men: widows and spinners in Britain and France in the eighteenth century', in: *Journal of Family History*, 9, 1984, pp. 355-377.
- // Elise van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810*. Amsterdam, 2007.
- // Sheilaigh Ogilvie, *A bitter living. Women, markets, and social capital in Early Modern Germany*. Oxford, 2003.
- // Lotte van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom: prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam, 1996.
- // Hilde van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700*. Amsterdam, 2000.

Een casestudie van Antwerpse strafdossiers in zedenzaken (1920-1940)

Seksuele geschiedenis 'van onderuit'

In de geschiedenis van de seksualiteit bestaat een lacune met betrekking tot de mentaliteiten van alledag als gevolg van een gebrek aan bronnen. Strafdossiers van zedenzaken, als plaatsen van confrontatie tussen norm en praktijk, kunnen echter een ongekeerde blik bieden op het intieme leven van mensen uit het verleden. De casestudie van Antwerpse zedenzaken uit het interbellum levert sporen op van een seksualiteitsbeleving die gedeeltelijk ontsnapt aan de burgerlijke normen, de kerkelijke moraal en de medische disciplinerende van meisjes die hun maagdelijkheid niet noodzakelijk bewaren tot aan het huwelijk, tot zeelieden die er zich niet aan storen dat hun scheepskok "zich met mannen ophoudt."

/ Julie Carlier /

“Op het einde van 1922 [...] waren wij wat aan 't spelen geraakt en dan vroeg (Edmond) om mij eens te gebruiken, in het begin heb ik geweigerd, maar heb op zijne aanhoudende vraag toegegeven en heeft hij mij dan met mijnen wil gebruikt. [...] Nadien zijn die vleeschelijke betrekkingen altijd met mijnen wil nog wel 3 of 4 malen voorgevallen, aangezien ik hem liefhad.” Dit is het relaas van Jeanne, een 15-jarige schrijnwerkersdochter uit een dorp in de omgeving van Antwerpen, over haar relatie met Edmond, een 18-jarige meubelmaker. In de zomer van 1923 bleven beide jongeren enkele dagen van huis weg, waarop de vader van het meisje een klacht indiende tegen Edmond. Jeanne rechtvaardigt de vrijage door een verwijzing naar de liefde en gebruikt het zorgeloze begrip 'spelen', wat er indirect op wijst dat zij het opgeven van haar maagdelijkheid voor het huwelijk niet als problematisch ervoer. Dit wijkt af van de toenmalige overheersende visie op seksualiteit, waarvan de kuisheid van de vrouw en het huwelijk als exclusief kader voor seksuele contacten, hoekstenen waren.

De geschiedenis van de seksualiteit heeft erg vruchtbare resultaten opgeleverd wanneer het de studie van de burgerlijke opvattingen, de kerkelijke moraal en de medische wereld betreft. Onder invloed van Michel Foucaults baanbrekende theoretische analyse, is een gedetailleerd beeld geschetst van de burgerlijke seksuele moraal in de 19de eeuw en de eerste

helft van de 20ste eeuw. De dubbele standaard, waarin mannelijke seksualiteit als een actieve onbedwingbare drift werd opgevat en de vrouwelijke seksualiteit in termen van passiviteit en kuisheid werd begrepen, sloot aan bij de kerkelijke visie en werd bijgetreden door de zich ontwikkelende medische en psychiatrische wetenschappen, waarin elk gedrag dat afweek van heteroseksuele penetratie als pathologie werd gecategoriseerd.

Een bronnenprobleem?

Wil men de disciplinerende van de seksualiteitsbeleving echter toetsen aan de dagelijkse praktijken en mentaliteiten duikt een bronnenprobleem op aangezien van mannen en vrouwen uit lagere sociale klassen vrijwel geen geschreven documenten bestaan of bewaard zijn, en zeker niet met betrekking tot hun intieme leven. De seksualiteitsbeleving van de 'gewone' man of vrouw kennen we doorgaans enkel via cijfermatige analyses van huwelijken en geboorten. In processen-verbaal uit zedenzaken, zoals bovenstaand citaat, kunnen we sporen terugvinden, maar dan uitsluitend doorheen de vertekende bril van de gerechtelijke autoriteiten, wat twijfel zaait over de bruikbaarheid van deze bronnen. In zijn studie over de mentaliteit van een zestiende-eeuwse molenaar, op basis van inquisitiedossiers, repliceert de Italiaanse historicus Carlo Ginzburg echter: “Maar als er documentatie bestaat die ons de mogelijkheid biedt

Postkaart uit 1921. Privé-collectie Julie Carlier.

niet alleen de geschiedenis van vormeloze massa's maar ook van individuele personen te achterhalen zou het absurd zijn er geen gebruik van te maken.” Geïnspireerd door het Franse werk *Du premier baiser à l'alcôve* van Anne-Marie Sohn, heb ik mijn onderzoek naar een seksuele geschiedenis 'van onderuit' gebaseerd op 56 strafdossiers van verkrachting, aanranding van de eerbaarheid, aanhitsing van de onthucht, overspel, openbare zedenschennis en schaking in het archief van de correctionele rechtbank van Antwerpen uit de periode 1920-1940. De geselecteerde dossiers hebben in de eerste plaats betrekking op mannen en vrouwen uit de arbeidersklasse, maar ook op landbouwers en de middenklasse (bijvoorbeeld winkeliers). Misdrijven als verkrachting en aanranding van de eerbaarheid betroffen voor de overgrote meerderheid mannelijke daders en vrouwelijke slachtoffers, maar bij overspel en openbare zedenschennis konden ook vrouwen als daders vervolgd worden. 'Aanranding van de eerbaarheid bij gelijkstelling' had vaak betrekking op seksuele contacten met wederzijdse instemming, die strafbaar waren omdat één van beide partners, meestal het meisje, jonger dan 16 jaar was. In mijn selectie van strafdosier heb ik getracht om zaken waarin expliciet

geweld werd gebruikt te vermijden, om zoveel mogelijk de ‘normale’ seksualiteitsbeleving te kunnen benaderen.

In de strafdossiers zijn de processen-verbaal van het verhoor van de betrokkenen de hoofdbron voor een mentaliteitsgeschiedenis. De opstellers van het proces-verbaal ‘vertalen’ de mondelinge verklaringen van getuigen, daders en slachtoffers in zedenzaken naar een geschreven jargon, waardoor deze vertekend raken. Mits een grondige tekstkritiek, blijft het echter mogelijk om de stem van de ondervraagden uit de gerechtelijke bronnen te filteren. In het proces-verbaal van verhoor van Edmond, de geliefde van Jeanne, lezen we bijvoorbeeld: “Ik beken sedert donderdagavond 28sten der verleden maand rond de middag met Jeanne van Schelle overeen gekomen te zijn om samen weg te trekken. [...] Ook beken ik dat het den eerste maal niet was dat wij samen uitsliepen. Het is geen twee jaar dat ik met [achternaam van Jeanne] betrekkingen heb, maar wel één jaar. Het is ook van dan af dat ik met haar plichtige betrekkingen heb gehad. Ik kan haar niet meer laten, mijn liefde voor haar is te groot.” Het contrast tussen woordgebruik als ‘plichtige betrekkingen’ en de liefdesverklaring springt onmiddellijk in het oog: in de laatste zin breekt het eigen verhaal van de jongen als het ware doorheen het meer onpersoonlijke gerechtelijke discours, dat schuld benadrukt. We kunnen het proces-verbaal dus lezen als een meerstemmige tekst, waarin de confrontatie vervat zit tussen de maatschappelijke norm en de afwijkingen daarvan in de praktijk.

In geen enkele verklaring werd zelfbevrediging als perversie geduid.

Vooraleer strafdossiers gebruikt kunnen worden als bron voor mentaliteitsgeschiedenis, moet de aard van de vertekening in kaart worden gebracht, waarbij het machtsspel in de ondervraging niet uit het oog mag worden verloren. Gerechtelijke autoriteiten stemmen hun vragen af op de vaststelling van het misdrijf. Vragen naar gebruik van geweld zijn bijvoorbeeld nodig voor de verzwarende kwalificatie van geweld of bedreiging bij aanranding van de eerbaarheid of verkrachting. Uit de analyse van de processen-verbaal bleek echter dat de gerechtelijke ‘wil tot weten’ genderspecifiek was. De vrouwelijke seksualiteit werd meestal verregaander bevestigd dan de mannelijke. De burgerlijke norm van de kuisse vrouw en de opvatting van de onbeheersbare mannelijke drift, werd in de rechtsleer immers vertaald naar het belang van seksuele reputatie van de vrouw en de mogelijkheid van uitlokking door het slachtoffer. In tegenstelling tot de daders, moesten vrouwelijke slachtoffers daarom vaker verantwoording afleggen over hun seksuele voorgeschiedenis. Veel mannen maken handig gebruik van deze dubbele moraal door te alluderen op de bedenkelijke reputatie van hun slachtoffers. Seksuele contacten met een persoon jonger dan 16 jaar, ook bij wederzijdse instemming, waren

strafbaar en in een aantal van deze gevallen van ‘aanranding van de eerbaarheid bij gelijkstelling’ bleek dat jonge meisjes, die vrijwillige seksuele contacten waren aangegaan ook tactisch speelden en hun eigen inbreng trachten te minimaliseren door geweld of bedreigingen door hun partner in te roepen.

De diepgaande bronnenkritiek, de beperkte omvang van mijn selectie van dossiers en de vervormde aard van de bronnen impliceert dat de resultaten van het onderzoek slechts indicatief zijn en moeilijk veralgemeend kunnen worden. Het doel was echter de aanzet geven tot de opvulling van een hiaat in de geschiedenis van de seksualiteit: een suggestie voor een *history from below*.

De geringe invloed van de kerkelijke moraal en de medische schrikbeelden

Uit de analyse van het woordgebruik in verband met seksuele handelingen en de benoeming van de geslachtsorganen, bleek dat de kerkelijke moraal en de medische visie weinig invloed hadden op de mentaliteiten en praktijken van alledag. Verwijzingen naar zonde en bijbels discours als ‘vleselijke betrekkingen’ zijn zelden ‘ongecontamineerd’ door suggestieve vragen van de autoriteiten. De archaische term ‘een vrouw gebruiken’ is een standaarduitdrukking waarin het seksuele genderverschil duidelijk naar voren komt. Voor de geslachtsorganen waren de begrippen ‘mannelijkheid’

en ‘vrouwelijkheid’ het meest gangbaar. Een aparte benoeming van kittelaar heb ik in geen enkel dossier teruggevonden, maar dit betekent niet dat mannen geen aandacht besteden aan niet-reproductief vrouwelijk genot, of zoals Emiel, een 25-jarige arbeider het beschreef: “Dan ben ik beginnen met aan haar vrouwelijkheid te spelen. [...] en [ik] ben op haar gaan liggen en heb dan mijn mannelijkheid in hare vrouwelijkheid gestoken.”

De angst voor zwangerschap werd regelmatig aangehaald: “Ik heb dit altijd laten doen omdat die jongens aanhoudend zaagden, doch ik had veel schrik omdat ik wist dat er daar konden kinderen van voortkomen”, verklaarde de 13-jarige Bertha uit een dorp nabij Antwerpen over haar buurjongens. Tot in de jaren 1950 berust er een zwaar taboe op alleenstaand moederschap en de normalisering van een ongewenste zwangerschap via een huwelijk was daarom niet uitzonderlijk. In één dossier schreef een ‘geëmancipeerde’ huishoudster echter aan het gerecht dat zij haar dochter niet zou toelaten te trouwen met een man die haar en het kind had verlaten, omdat “dit geen goed huwelijk” kon worden. De vrees voor conceptie als belemmering voor seksuele contacten, was veel doorslaggevend dan angst voor ge-

slachtsziekten. In tegenstelling tot de paniek van de maatschappelijke elite over het ‘venersche gevaar’ en de angst voor degeneratie van de ‘zedeloze’ arbeidersklasse, zijn verwijzingen naar de angst voor geslachtsziekten zeldzaam in mijn selectie van strafdossiers.

Dezelfde geringe invloed van de medicalisering van seksualiteit was merkbaar met betrekking tot praktijken die afweken van de norm van heteroseksuele penetratie. Wederzijdse masturbatie werd omschreven als ‘spelen met de mannelijkheid of vrouwelijkheid’ en was vermoedelijk deel van het normale seksuele handelingsrepertoire. Aangezien orale bevrediging veel minder aanvaard was, kwam deze handeling vaak voor bij seksueel misbruik. In een zaak van openbare zedenschennis door een arbeidster en een wever in 1934 sprak een getuige wel over fellatio als “sigaren roken”, een metafoer die aantoonde dat orale seks toch een plaats had in het volkse discours. De getuigen spreken geenszins over perversie of abnormaliteit, een teken van een mentaliteit die niet aansluit bij de medische pathologisering van deze handelingen. Dit gold in meerdere zedenzaken ook voor masturbatie en in één geval zelfs voor homoseksualiteit. Vanaf de 19de eeuw werd angst voor zelfbevrediging of ‘onanie’ een maatschappelijk fenomeen: artsen, opvoeders en moralisten waarschuwden voor de vreselijke fysieke en mentale gevolgen van masturbatie. De getuigen in de zedenzaken spreken echter over “zich vermaken” of “zichzelf vergenoeuen”. In geen enkele verklaring werd zelfbevrediging als perversie geduid. Een aantal afkeurende getuigenissen maakten enkel de associatie met zonde. In de zaak van een homoseksuele scheepskok die in 1925 matrozen trachtte te verleiden, vertelde een van zijn medebemanningsleden aan de autoriteiten: “ik heb er wel over horen spreken dat [Lodewijk] zich met mannen ophield doch heb daar verder geen belang in gesteld.” Wat relevant is, is niet zozeer de opvallende onverschilligheid van deze matroos ten opzichte van wat geboekstaafd stond als een verregaande seksuele afwijking, maar wel de afwezigheid van elke notie van perversie. De getuigenissen van de zeelui kunnen bezaaiert veralgemeend worden, maar ook bij seksuele praktijken die volstrekt taboe zijn, zoals exhibitionisme, incest en pedofilie, ontbreekt elke medische notie van tegennatuurlijk instinct. Al deze handelingen werden eenvoudigweg veroordeeld met de algemene term ‘vuiligheid’.

Onwetende kinderen en een dubbele moraal voor mannen en vrouwen?

De associatie van seksualiteit met viezigheid brengt ons bij het gebrekkige discours van kinderen, die vaak de termen ‘ding’ gebruiken voor geslachtsorgaan en ‘vuile manieren’ voor alle vormen van seksualiteit. Deze onwetendheid in de woordenschat staat soms in schril contrast met de ervarenheid van tieners. De verklaring hiervoor kan gezocht worden in de negatieve voorstelling van seksualiteit door >>

volwassenen naar kinderen toe en het ontbreken van seksuele voorlichting. Wanneer we kijken naar de houding van ouders met betrekking tot het seksuele leven van hun kinderen vinden we zowel strenge en controlerende als permissieve vaders en moeders. In de zaak van Jeanne en Edmond, trachtte de vader uit alle macht de relatie van zijn dochter te verbieden gezien haar jeugdige leeftijd, maar in de liefdesbrieven in het dossier lezen we dat dit verbod ondergeschikt was aan de beoordeling van haar partner. In een gesprek over Edmond zou Jeanne moeder gezegd hebben: “dan is dat nog altijd om Mon dat gij zoveel verdriet hebt, voor zoo een bandiet. Als het nu een serieuze jongen was dan mogt [sic] gij met hem nu al verkeerren, maar nu niet, vooraleer hij zich goed gedraagt [sic].” De jongen was immers geen goede zoon voor zijn moeder. De verwachting dat een jongen ‘serieus’ (ernstig) moest zijn of zich goed moest gedragen, kwam vaker voor, zonder dat expliciet naar seksuele reputatie werd verwezen. Ten aanzien van jonge meisjes werd het oordeel meestal wel in termen van zedelijkheid geformuleerd, wat overeenstemt met de dubbele moraal.

De fragmentarische antwoorden op de vraag naar de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke seksualiteitsbeleving leveren echter een dubbelzinnig beeld op. Voor wat betreft de verleiding kwam een hoofdzakelijk mannelijk initiatief aan het licht. De passieve houding van de vrouw sluit aan bij de overheersende opvatting dat zij meer seksuele zelfbeheersing aan de dag moet leggen. Betreffende het belang van de maagdelijkheid van de vrouw en de afkeuring van voorhuwelijks seksualiteit sloten de getuigenissen minder naadloos aan bij de burgerlijke en kerkelijke moraal. Uit het citaat van Jeanne in de eerste paragraaf blijkt bijvoorbeeld dat zij geen bezwaar had tegen seksuele contacten voor het huwelijk: niet een huwelijksband, maar liefde was voor haar een voorwaarde. Het feit dat het meisje stevast haar brieven aan Edmond ondertekende met de woorden: “Uwe beminde vrouw, Jeanne Edm. J. [achternaam van Edmond]”, wijst er echter op dat het meisje zich wel verbeelde als de echtgenote van haar partner. Enerzijds symboliseerde dit koppel hun buitenechtelijke relatie als een huwelijk, wat het belang van de huwelijksnorm in de toenmalige mentaliteit aantoonde, maar anderzijds problematiseerden zij prenuptiale seksualiteit geenszins. Ook ten aanzien van seksueel verlangen en genot is het beeld niet eenduidig. Hoewel blijkt dat mannen er openlijker over praten dan vrouwen, vraagt de historische kritiek van de bron om een nuance. Bij seksueel geweld is de man vaak de dader en staat hij dus per definitie als de driftige mens tegenover de vrouw als passief slachtoffer. Er is dus sprake van een oververtegenwoordiging van het mannelijke seksuele verlangen en genot in zedenzaken, maar ook de dubbele moraal in de rechtsleer mag niet uit het oog worden verloren. Zelfs bij vrijwillige seksuele contacten kunnen vrouwen ervoor kiezen hun eigen ‘drift’ en genietingen tactisch te verzwijgen om te voldoen aan de norm van de kuise en seksueel passieve vrouw. Immers, ook al zijn vrouwelijke getui-

Bron: Annsab - ISG

Schilderij van Constant Dratz op de omslag van *Album du Premier Mai, consacré à la Jeunesse, 1923*.

genissen over seksueel genot uiterst zeldzaam, mannen verwijzen vaker naar het plezier of de deugd voor de vrouw. De overheersende mentaliteit die uit de verklaringen naar voren komt, is de opvatting dat seksualiteit een mannelijke actie is, ondernomen op zijn initiatief, maar eens het vrouwelijke verlangen opgewekt, wil ook zij genieten. Dit laatste aspect wijkt ten gronde af van de verwaarlozing van het vrouwelijke orgasme in de toenmalige burgerlijke en medische visie.

Een casestudy op basis van gerechtelijke bronnen laat aldus toe om sporen te vinden van alternatieve mentaliteiten en praktijken die niet noodzakelijk aansluiten bij de geschiedenis van maatschappelijk dominante denkbeelden in verband met seksualiteit. Of, om te eindigen met de woorden van het meisje waarmee we dit artikel begonnen: “Maar beminde man het is niet schoon van zoo lang te vrijen, tot ’s morgens, maar het is de liefde en de liefde doet veel beminde man.” ///

Julie Carlier (1981) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en Europese studies aan het Institut d'études politiques in Parijs. Ze behaalde haar diploma geschiedenis met een verhandeling over seksualiteitsbeleving in het interbellum en bereidt momenteel bij professor dr. Gita Deneckere (UGent) een doctoraat voor over de eerste feministische golf in België vanuit transnationaal perspectief.

Literatuur

- // Nele Bracke, Karen Celis, e.a., *Begeerte heeft ons aangeraakt: socialisten, sekse en seksualiteit*. Gent, 1999.
- // Julie Carlier, *Discoursanalytische en mentaliteitshistorische benadering van seksualiteitsbeleving in het interbellum. Een fragmentarische analyse op basis van strafdossiers van zedenzaken in het archief van de correctionele rechtbank van Antwerpen (1920-1940)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling UGent, 2003.
- // Arnold I. Davidson, *The Emergence of Sexuality: Historical Epistemology and the Formation of Concepts*. Cambridge (Massachusetts), 2001.
- // Michel Foucault, *De geschiedenis van de seksualiteit, 1. De wil tot weten*. Nijmegen, 1984.
- // Carlo Ginzburg, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar*. Amsterdam 1989.
- // Stefie Herman, 'De grenzen van seksueel geweld. Schuld en schande in Vlaanderen tijdens de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28 (2002) 1, p. 58-80.
- // Thomas Laqueur, *Making Sex. Body and gender from the Greeks to Freud*. Cambridge (Massachusetts), 1990.
- // Anne-Marie Sohn, *Du premier baiser à l'alcôve. La sexualité des Français au quotidien (1850-1950)*. Paris, 1996.
- // Jean Stengers & Anne Van Neck, *Masturbation: the history of a great terror*. Houndmills, 2001.
- // Liesbeth Stevens, *Strafrecht en seksualiteit. De misdrijven inzake aanranding van de eerbaarheid, verkrachting, ontucht, prostitutie, seksreclame, zedenschennis en overspel*. Antwerpen, 2002.
- // Jeffrey Weeks, *Sex, Politics and Society. The Regulation of Sexuality since 1800*. London, 1997.

Geciteerde bronnen

- // Rijksarchief van Beveren (België), *Correctionele rechtbank van eerste aanleg, Antwerpen, strafdossiers: 1924/1189, 1924/3912, 1926/3059, 1932/1128, 1935/803, 1936/2897*.

Barbara Blomberg en haar zoon Don Juan van Oostenrijk

De geliefde van de keizer en de overwinnaar van Lepanto

Onder het portretreliëf van Don Juan van Oostenrijk op de gevel van hotel *Zum goldenen Kreuz* in Regensburg bevindt zich een vierstrofig opschrift uit 1865 waarin verhaald wordt hoe in dit historische pand keizer Karel V de mond van een maagd, de mooie Barbara Blomberg, kuste. Hiermee gaf de keizer de aanzet tot de geboorte van hun beider zoon Don Juan van Oostenrijk, die als de overwinnaar van Lepanto de geschiedenis in zou gaan. Aan de laatste zin van dit opschrift – “Vertel het verder als u wilt” – wordt in 2007 gehoor gegeven met onderstaande geschiedenis van moeder en zoon.

/ Angela Crott /

Door het ontbreken van bronnen over de ontmoeting tussen de keizer en de burgerdochter is er door historici veel gegist naar de manier waarop de 46-jarige Karel V en de ongeveer 19-jarige Barbara Blomberg elkaar in 1546 in Regensburg hebben leren kennen. Naar alle waarschijnlijkheid trok Barbara Karels aandacht in de herberg *Zum goldenen Kreuz*, waar de keizer tijdens de rijksdag logeerde en waar Barbara de eigenaars hielp tijdens de drukte die deze vergadering van vorsten en notabelen met zich meebracht. Volgens Marita A. Panzer was het best mogelijk dat geleidelijk aan, door vriendelijke woorden en de dikwijls private atmosfeer van de bediening, er een intieme situatie ontstond waarbij de keizer zich met Barbara ongezien kon terugtrekken in een van de vertrekken. Dat de affaire op die manier gemakkelijk geheimgehouden kon worden – alleen de naaste bedienden van de keizer moeten op de hoogte zijn geweest – verklaart haar afwezigheid in de bronnen.

Omdat er geen authentiek portret van Barbara Blomberg is overgeleverd – het tot het begin van de twintigste eeuw als zodanig bekendstaande portretreliëf met het jaartal 1546 stamt vermoedelijk uit het midden van de negentiende eeuw – is haar uiterlijk eveneens aan veel speculaties onderhevig geweest. Dat ze mooi moet zijn geweest valt niet alleen af te leiden uit het feit dat ze de aandacht van de keizer op zich wist te vestigen, maar ook uit het gegeven dat haar moeder in Regensburg bekend stond als “die Schöngürtlerin”, de mooie vrouw van de gordelmaker. Barbara’s uiterlijk zal voor een groot deel beantwoord hebben aan het toenmalige Europese schoonheidsideaal: lag de kleur van de ogen niet vast – blauw (de kleur van Barbara’s ogen), groen, bruin of zwart – de huid moest blank zijn, het haar blond, de lippen en wangen rood, de wenkbrauwen zwart, de handen en hals lang en slank, de voeten klein,

de taille soepel en de borsten rond, stevig, wit en met rozekleurige tepels. Karel V zelf moet er tijdens zijn ontmoeting met Barbara uitgezien hebben als een waardig man op leeftijd, wiens gezicht weliswaar ontsierd werd door de Habsburgse erfenis van de vooruitstekende onderkaak, maar die jeugdig en energiek overkwam door de ‘Holzkur’ die hij in Regensburg onderging en die hem voor even vrijwaarde van jichtaanvallen.

Naar een later (in 1563) opgetekende uitspraak van een vrouwelijke bekende van Barbara Blomberg uit Regensburg was Barbara op het moment dat de keizer in de stad zijn intrede deed een zeer jonge maagd van kuise levenswandel. In een tijd waarin door strenger wordende zeden de bezoekers van openbare badhuizen hun naaktheid met een hemd moes-

Portretreliëf van ‘Barbara Blombergin’, 19e eeuw.

Bron: Marita A. Panzer, Barbara Blomberg (1527-1597). Bürgerstochter und Kaiser geliebte.

ten bedekken en de acceptatie van seks buiten het huwelijk afnam, raakte deze jonge maagd – tijdens het verblijf van de keizer in Regensburg van april tot augustus 1546 – zwanger.

Barbara Blomberg en Hieronymus

Van Barbara’s zwangerschap is alleen bekend dat de vrouw die haar een kuise maagd noemde in 1563 tevens meldde dat ze Barbara gedurende haar hele zwangerschap begeleid had. Op 24 februari 1547, op de zevenenveertigste verjaardag van de keizer, schonk Barbara Blomberg – vermoedelijk in het huis van haar ouders – het leven aan een jongen, die de naam Hieronymus kreeg. In een herberg in Ulm moet Karel V het (geheime) nieuws van de geboorte van zijn blonde en blauwogige zoon met vreugde in ontvangst hebben genomen. Het zou nog even duren voordat hij Hieronymus officieel erkende als zijn ‘bastaard’, toentertijd een eretitel. Vooral in Spanje stond deze onwettige nakomeling van een vorst in hoog aanzien. Bastarden kwamen een vorst zeer te pas bij de consolidering en versteviging van zijn dynastieke politiek.

Barbara werd behoed voor maatschappelijke uitstoting, die in die tijd voor ongehuwd zwangeren dreigde, door haar huwelijk met de officier Hieronymus Kegel. Diens vader Christoph Kegel was vanwege zijn vele verdiensten voor de keizer niet alleen tot ridder geslagen, maar had ook het ambt van hofdienaar verworven. In 1551 ontving de zoon voor zijn dienst aan de keizer – het tot bruid nemen van diens geliefde – een som van honderd Nederlandse pond en werd hij benoemd tot keuringscommissaris. Getuige de overeenkomst van naam tussen stiefvader en stiefzoon vond de echtverbintenis van Barbara Blomberg met Hieronymus Kegel vermoedelijk al voor de geboorte van haar zoon plaats.

Na een vierjarig samenzijn van moeder en zoon werd van hogerhand besloten Hieronymus voor zijn verdere opvoeding naar Spanje te laten brengen. In 1551 reisde Barbara met haar zoon naar Augsburg waar op dat moment de zoon van de keizer, prins Filips, met zijn gevolg verbleef. Uit een notitie in de Regensburgse voogdijrekeningen van de familie Blomberg is op te maken dat Barbara deze moeilijke tocht naar Augsburg niet alleen met haar zoon maakte, maar dat haar man en haar moeder haar begeleidden. In Augsburg droeg ze Hieronymus over aan Frans Massi, een hofmusicus van de keizer. Deze had ontslag uit de keizerlijke dienst genomen om met zijn vrouw, op de door >>

haar geërfde boerderij in een dorp in Castilië, van zijn pensioen te gaan genieten.

In een bewaard gebleven document van 13 juni 1550 verplichtten Frans Massi en Anna de Medina zich geheimhouding te bewaren over de afkomst van Hieronymus en hem in hun gezin op te nemen als hun eigen zoon. Voor zijn

haar echtgenoot naar Brussel waar Kegel als keuringscommissaris te werk werd gesteld en daarmee, aldus Panzer, een vooraanstaande en goedbetaalde positie in het leger van keizer Karel V en naderhand van koning Filips II innam. Barbara en Hieronymus Kegel kregen drie kinderen: twee zonen en een dochter. Anders dan

de vrouw van een handwerksman was Barbara niet betrokken bij het werk van haar echtgenoot. Kegels leven als ambtenaar speelde zich bijna geheel buiten haar gezichtsveld af. In deze ‘moderne’ gezinsconstructie lag Barbara’s taak in de huishouding en de opvoeding van de kinderen. Na jaren van een ogenschijnlijk rustig leven sloeg in 1569 het noodlot toe. In dat jaar verloor Barbara zowel haar echtgenoot als haar jongste zoon; beiden door een ongeluk: terwijl eerstgenoemde zichzelf met zijn degen dodelijk verwondde, verdronk laatstgenoemde in een put. Het verslag dat Melchior de Camargo, een buurman en collega van Kegel, na diens dood in 1570 aan Filips II uitbracht is de enige bron die betrekking heeft op Barbara’s huwelijksjaren. In dit bericht noemt Camargo de echtgenoot een zeer goede vriend, die de belangen van de keizer uitstekend behartigde, en de oudste zoon een knappe en goed opgevoede jongeling. Over Barbara als echtgenote rept hij met geen woord. Over Barbara als weduwe wel. Dit bericht is echter tegengesteld aan dat van andere Spaanse (spionage)berichten vanuit de Nederlanden waarin *‘Madame de Blombergh’*, die als moeder van de keizerlijke bastaard financiële ondersteuning van de Spaanse kroon genoot, van spijlucht en lichtzinnigheid wordt beticht. Camargo wijst erop dat van een weduwe in de Nederlanden, anders dan in Spanje,

gehaald bij Anna de Medina, die hem in tranen liet gaan, en voor zijn verdere opvoeding overgedragen aan Don Luis Quijada en zijn echtgenote Doña Magdalena de Ulloa. Niet alleen was de liefde van de kinderloze Doña Magdalena voor Jerónimo, van wie ze vermoedde dat hij een onwettige zoon van haar man was, even oprecht als die van zijn eigen moeder en Anna de Medina; in de persoon van Don Luis Quijada kreeg Jerónimo er tevens een vader – aan wie hij zich als jongen en jongeman kon spiegel – bij.

In 1558, tijdens de begrafenisplechtigheden voor de gestorven keizer Karel V, verwonderden monniken zich over het uithoudingsvermogen van de elfjarige Jerónimo die drie dagen lang kaarsrecht naast Quijada in de erehaag voor de keizer stond. Kort na Karels dood werd officieel bekend gemaakt dat Jerónimo zijn zoon was en dat hij voortaan Don Juan van Oostenrijk zou heten. De titel ‘koninklijke hoogheid’ werd hem echter niet verleend; hij moest zich tevreden stellen met ‘excellentie’. In 1559 berichtte Quijada aan koning Filips II dat het uitstekend ging met Don Juan, maar dat er niets was wat hij meer haatte dan studeren. Paardrijden deed hij het liefst en gevechtshandelingen gingen hem goed af. Na een studie aan de universiteit van Alcalá de Henares (1561-1564) vond Don Juan het tijd worden voor roemvolle daden. Nadat hij zonder toestemming van Filips II een (door ziekte mislukte) poging ondernomen had deel te nemen aan een strijd tegen de Turken, werd hij in 1567 bekleed met het ambt van grootadmiraal van de Spaanse vloot. Zijn eerste zeereis aan boord van de koninklijke galei verliep, op het najagen van enkele Arabische piraten na, zonder bijzondere wapenfeiten.

Nadat Don Juan in Spanje als opperbevelhebber van het leger een burgeroorlog had weten te keren door een opstand van morisken (tot het christendom bekeerde mohammedanen) neer te slaan, maakte hij zich op voor een zeeslag tegen de Turken. Zijn grote liefde, Maria de Mendoza, met wie hij om politieke redenen niet mocht huwen en die tijdens zijn tocht tegen de morisken niet van zijn zijde geweken was, kon er slechts met grote moeite van worden weerhouden hem te begeleiden. De laatste grote zeeslag met galeien begon bij Lepanto om half elf op 7 oktober 1571. De galei van Don Juan stootte al snel op die van Ali Pascha, de sultan. Met het zwaard in de hand vocht Don Juan heldhaftig temidden van zijn manschappen. In de namiddag eindigde deze slag met de overwinning van de christenen, waardoor er een einde kwam aan de Turkse overheersing in het Middellandse Zeegebied.

Moeder en zoon herenigd

Na deze zeeslag, waarbij Don Juan als de held van de christenheid triomfeerde, werd de Spaanse druk op Barbara om zich uit de openbaarheid terug te trekken groter. Eerder al was haar te verstaan gegeven dat ze geen nieuw huwelijk mocht aangaan. De nu alom bekend staande heldenmoeder, gelieerd met het Spaanse hof en met een huishouding die bij haar status paste, werd door haar vrije en onafhankelijk-

Bron: Marita A. Panzer, Don Juan De Austria (1547-1578). *Karriere eines Bastards*.

Don Juan van Oostenrijk met de leeuw die in Tunis in 1573 op hem zou zijn toegelopen, Alonso Sanchez Coello (Museo del Prado, Madrid).

verzorging ontvingen de pleegouders jaarlijks vijftig dukaten van Adrian du Bois, de kamerdienaar van de keizer, die zich voordeed als de vader van dit buitenechtelijke kind. In het gevolg van prins Filips, in het voorjaar van 1551, verliet het met Hieronymus uitgebreide gezin Massi Augsburg. Aan dit vertrek is volgens Charles Petrie een audiëntie van Frans Massi bij Karel V voorafgegaan, tijdens welke Karel hem zou hebben toevertrouwd dat Massi de opdracht die hij gekregen had kon beschouwen als een goede dienst aan de keizer zelf.

Gescheiden levens

In het jaar (1551) waarin haar zoon Hieronymus voet op Spaanse bodem zette en voortaan Jerónimo werd genoemd, vertrok Barbara met

niet verwacht wordt dat ze zich uit de openbaarheid terugtrekt. De moeder van Don Juan leeft volgens hem matig en het feit dat ze feesten bezoekt en meedanst met de anderen maakt van haar nog geen lichtzinnige weduwe.

Terwijl Barbara in Brussel vertoefde, verbleef haar zoon in Leganes, een dorp in Castilië, waar hij als het onwettige kind van Frans Massi werd beschouwd. Door de vroegtijdige dood van Massi en het analfabetisme van Anna de Medina kreeg Jerónimo geen passend onderwijs, maar werden hem slechts de grondbeginselen van lezen en schrijven bijgebracht op een dorpschool. Zijn dagen vulde hij verder met spelen en kattenkwaad uithalen. In 1554 kwam een einde aan Jerónimo’s ongecompliceerde bestaan als dorpsjongen. Hij werd weg-

Bron: Marita A. Panzer, *Don Juan De Austria (1547-1578). Karriere eines Bastards.*

Deze afbeelding stelt de romantische opvatting voor dat Barbara's muzikale voordrachten geleid zouden hebben tot de intieme verhouding tussen haar en de (zieke) keizer. Houtgravure naar een schilderij van Willem Geets, 19e eeuw.

ke manier van leven steeds meer als een gevaar gezien voor de reputatie van haar heldenzoon. Echter de Spaanse landvoogden in de Nederlanden, de hertog van Alva en Don Luis de Requesens, slaagden er niet in Barbara zo ver te krijgen dat ze Brussel verliet om zich op een stille plek, in een dorp of in een klooster, af te zonderen. Wat nu met de heldenmoeder te beginnen? Van het plan haar tegen haar wil naar Spanje te ontvoeren werd afgezien vanwege het politieke schandaal dat deze onderneming zeker zou veroorzaken. Het was beter de man waarmee Barbara ongehuwd samenleefde het land uit te zetten. In het voorjaar van 1576 ondertekende Requesens een uitzettingsbevel voor de Engelse spion Anton Standen. Toen deze zich opnieuw in de Nederlanden ophield, werd hij in het gevang geworpen. Barbara zorgde voor zijn invrijheidstelling maar moest, volgens Paul Herre, in ruil daarvoor waarschijnlijk haar eigen vrijheid opgeven.

Na de slag bij Lepanto wenste de met roem overladen 24-jarige Don Juan zich een eigen koninkrijk, een wens waarin Filips II hem niet bijzonder tegemoet kwam. In plaats van hem toe te staan koning van Tunis te worden, of ervoor te zorgen dat hij de troon van Frankrijk of Engeland (door een huwelijk met Mary Stuart) kon bestijgen, benoemde Filips zijn halfbroer in 1576 tot landvoogd der Nederlanden. Don

Juan volgde de overleden Requesens op; de man met wie hij jaren eerder, in een legerkamp in Granada tijdens de opstand der morisken, eindeloos en met geestdrift over zijn moeder gesproken had, kort nadat hij van haar bestaan op de hoogte was gebracht.

Einde 1576 troffen Barbara en Don Juan, vijftientig jaar na hun afscheid in Augsburg, elkaar in een Luxemburgs kasteel. Hoewel moeder en zoon elkaar graag wilden ontmoeten en Barbara volgens Paul Herre haar heldenzoon zelfs tegemoet snelde, moet de ontmoeting tussen beide niet bijzonder aangenaam zijn geweest: daarvoor waren de wederzijdse belangen te tegenstrijdig. Wilde Don Juan zijn moeder uit zijn gezichtsveld en naar Spanje hebben – in Brussel deed een Latijns spotdicht de ronde waarin hij de zoon van een hoer werd genoemd; Barbara wilde niet naar een land waar weduwen achter tralies werden gezet. Volgens geruchten uit die tijd moet ze zich zo kwaad hebben gemaakt dat ze Don Juan voorhield dat hij helemaal geen keizerszoon was, maar de zoon van een fourier. Deze woede-uitbarsting was, naar Panzers mening, waarschijnlijk het gevolg van Don Juans dreigement alle geldbronnen af te sluiten, waardoor niet alleen Barbara, maar ook de zoon en dochter uit haar huwelijk met Kegel in hun bestaan werden bedreigd. Don Juan zag zich genoodzaakt zijn loslippige moeder gevangen te zetten op een kasteel, waar ze ten slotte vrijwillig instemde met haar overtocht naar Spanje. In het voorjaar van 1577 reisde Barbara Blomberg over zee naar Spanje, waar ze in de haven van Laredo aan de noordwestkust aan land ging. Ze nam haar intrek in het klooster dat Don Juan voor haar uitgezocht had: 'Santa Maria la Real' in Castilië.

In april 1579 trok de lijkstoet van Don Juan, op weg naar het Escorial, door de streek waarin het klooster lag. Op 1 oktober 1578 was Barbara's zoon op de leeftijd van eenendertig jaar in een door Nederlandse opstandelingen ingesloten legerkamp bij Namen aan de pest (of vlektyfus) gestorven. Dat Barbara de nagedachtenis van haar heldenzoon in ere hield, blijkt na haar dood op ongeveer zeventigjarige leeftijd. In de inventaris van haar bezittingen bevonden zich een niet ingelijst schilderij van de zeeslag bij Lepanto en een klein ingelijst portret van Don Juan. ///

Angela Crott (1955) studeerde geschiedenis in Leiden en is sinds eind 2006 verbonden aan de Universiteit van Nijmegen als buitenpromovenda. Haar onderzoek betreft de jongen als opvoeding in populair-wetenschappelijke opvoedings- en voorlichtingsliteratuur van het eind van de negentiende tot en met het begin van de eenentwintigste eeuw.

Literatuur

- // Paul Herre, *Barbara Blomberg, die Geliebte Kaiser Karls V. und Mutter Don Juans de Austria. Ein Kulturbild des 16. Jahrhunderts.* Leipzig, 1909.
- // Margaret L. King, *Frauen in der Renaissance.* München, 1993.
- // Peter Lahnstein, *Karel V. Heerser over de Oude en de Nieuwe Wereld.* Amsterdam/Brussel, 1980.
- // Sara F. Matthews Grieco, 'Lichaam, uiterlijk en seksualiteit', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van renaissance tot de moderne tijd.* Amsterdam, 1992, pp. 41-76.
- // Véronique Nahoum-Grappe, 'Schoonheid: tactisch masker, strategie of verstarde identiteit', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van renaissance tot de moderne tijd.* Amsterdam, 1992, pp. 77-91.
- // Marita A. Panzer, *Barbara Blomberg (1527-1597). Bürgerstochter und Kaisergeliebte.* Regensburg, 1995.
- // Marita A. Panzer, *Don Juan de Austria (1547-1578). Karriere eines Bastards.* Regensburg, 2004.
- // Charles Petrie, *Don John of Austria.* Londen, 1967.

Op zoek naar onze voormoeders

Als ik het boek *Teaching with Memories. European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms* lees, moet ik denken aan mijn eigen studententijd. Tijdens het eerste college sociologie kregen we de opdracht om onze ouders te interviewen. Doel van de opdracht was vooral kennis te maken met je dubbele rol als mens en als (toekomstig) socioloog. En dit is een van de dingen die *foremother research*, het onderwerp van het boek *Teaching with Memories*, teweeg brengt. Door de methode van *foremother*-onderzoek krijgen deelnemers ook te maken met hun rol als geschiedschrijver en dat van familiedid.

/ Cath van Meurs /

T*Teaching with Memories. European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms* is een product van de werkgroep *Memories, Histories and Narratives* van het netwerk Athena 2, de opvolger van het Netwerk Athena (1998-2002, "a structured and permanent corporation between scholars, experts and educators in the field of Women's Studies, Gender Studies and Feminist Studies" (p.11)). Doel van de werkgroep is "the elaboration of the educational tool of *foremother*-research by students" as an element in international programmes" (p. 11). Het boek is een praktijkbeschrijving van *foremother research* in het onderwijs

en andere cursustypen geworden.

Het boek gaat eerst dieper in op de achtergrondinformatie inzake de gebruikte methode. Vervolgens wordt stil gestaan bij de gebruikte bronnen. Het laatste deel gaat in op ervaringen met de methode. Kern van de *foremother research* is dat studenten onderzoek doen naar bepaalde aspecten (bijvoorbeeld de kleding in een bepaald jaar of de Spaanse burgeroorlog) uit het leven van een *foremother* (gedefinieerd als een vrouwelijk familielid uit een eerdere generatie). Deze benadering heeft twee belangrijke voordelen: studenten nemen gemakkelijker deel aan de discussie omdat zij de positie van docent innemen en het wordt mogelijk om conflicterende zaken te bediscussieren. Dit omdat het niet de deelnemers betreft maar hun *foremother*. Deze afstand in tijd maakt de aard van de betrokkenheid anders. Voorbeelden van dergelijke conflicterende zaken zijn: onderscheid tussen publiek en privé, historiografische zaken, verschillen in ervaringen inzake nationaliteit, religie, etniciteit of klasse.

In totaal worden in het boek veertien verschillende bronnen besproken, zoals gegevens uit de burgerlijke stand, dagboeken en gesprekken, militaire rapporten, meubelstukken en boeken die iemand las. De bron wordt besproken aan de hand van een persoon die echt heeft bestaan. Een aantal artikelen bevatten vragen die in het onderwijs kunnen worden gebruikt. Het boek wordt afgesloten met tien artikelen met diverse voorbeelden uit het onderwijs. Althans zeven artikelen beschrijven de ervaringen van docenten met de *foremother*-methode binnen het reguliere, disciplinaire en/of internationale onderwijs. Van drie, wat kortere artikelen wordt niet geheel duidelijk wat zij in dit deel van het boek doen. Er is wel een link met het centrale onderwerp (*foremother research*) maar wat minder met het onderwerp van deel drie (ervaringen binnen het onderwijs).

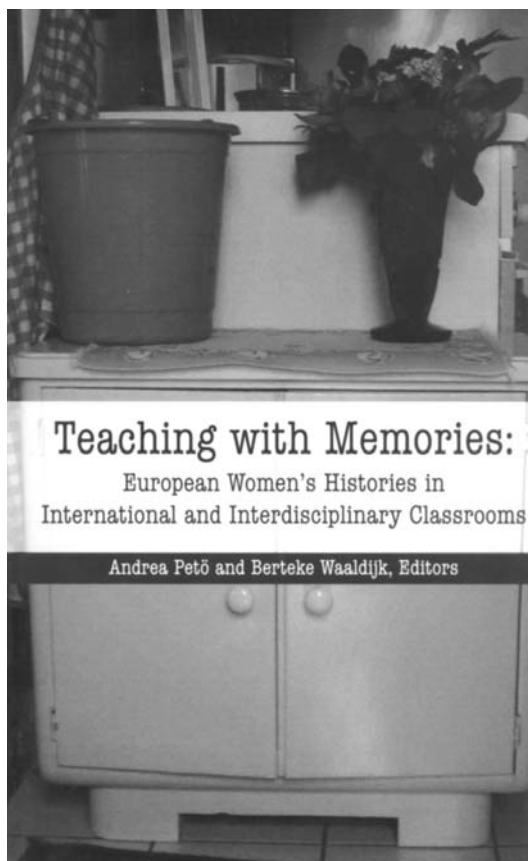
De techniek van *foremother research* kan in verschillende contexten

worden ingezet (nationaal versus internationaal; binnen een vakgebied versus disciplinair). Het laat ook zien wat de methode kan betekenen voor studenten. Zo kun je anders met geschiedschrijving van je eigen familie omgaan dan met andere geschiedschrijving. Ook heeft de methode volgens mij de kracht in zich om ons te laten zien hoe rijk de geschiedenis van de gewone man of vrouw is. Maar een belangrijke vraag is natuurlijk of de methode werkt: wordt de student docent en kunnen conflicterende zaken worden bediscussieerd? Het is moeilijk om een antwoord te geven op deze vragen. In het boek worden verschillende voorbeelden aangehaald van de interessante verhalen die studenten naar boven hebben gehaald. Ik denk dat de methode inspirerend en ook motiverend werkt. Maar over de daadwerkelijk positie van de student als docent wordt minder geschreven. Tenzij de deelname van studenten een blijk van docent zijn is. Zo komt ter sprake dat studenten die normaal niet deelnamen aan discussies dat nu wel deden. Maar dit lijkt meer een uitvloeisel van een andere lesmethode te zijn (*online* discussie waardoor anonieme deelname mogelijk is) dan een gevolg van het gebruik van *foremother research*. Wel kan ik mij voorstellen dat het naar boven krijgen van verrassende informatie een positieve invloed heeft op de deelname. Ook de vraag of conflicterende onderwerpen gemakkelijker te bediscussieren zijn, is naar mijn mening moeilijk uit het boek te halen. Vooral omdat toch ook blijkt dat nationalisme een belangrijk gegeven voor vrouwen is.

Het boek is al met al een bron vol inspiratie voor onderwijs op het vlak van mensen en gender, zowel binnen als buiten het geschiedenis-onderwijs. In het boek wordt al aangegeven dat de methode breder toepasbaar is op het concept voorouder. Daarnaast is *foremother research* tevens een methode die mensen meer kan laten kennis maken met het vak geschiedenis en de rol van de geschiedkundige in het onderzoek. ///

Cath van Meurs is redactielid van *Historica*. Zij heeft sociologie gestudeerd en werkt als onderzoeker bij de Algemene Rekenkamer. Ze bereid een proefschrift voor naar zelfkazende boerinnen in het Rijnland.

// **Andrea Peto & Berteke Waaldijk (eds.)**
Teaching with Memories. European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms. Women's Studies Centre, National University of Ireland, Galway, 2006. ISBN 0-9549924-4-X.

Fotoarchief Gon Buurman wordt ondergebracht bij het IIAV

Gon Buurman, één van de belangrijkste fotografen die de vrouwenbeweging heeft vastgelegd, heeft besloten haar gehele fotoarchief aan het IIAV te schenken. Dat is een hele aanwinst voor het IIAV. Duizenden foto's zullen aan onze fotocollectie worden toegevoegd met vooral veel portretten van vrouwen. Gon Buurman kwam eind jaren '70 naar Amsterdam, waar ze al snel in contact kwam met de bruisende vrouwenbeweging. Bovendien begon ze ook met fotograferen.

/ Elkie Jordans /

Gon legde alles vast. Van de vrouwencafés en de vrouwenhuizen tot de vereniging van dikke vrouwen. Als geen ander weet Gon Buurman de ziel van haar onderwerp vast te leggen en zo krijgen we weer een betere kijk op de interessante vrouwen die de vrouwenbeweging van de tweede feministische golf vormden. We hopen dat onderzoekers bij het IIAV hier weer verder mee uit de voeten kunnen.

Intussen heb ik al mening uur doorgebracht in Gon's gezellige flat in de Jordaan om samen met haar alle contactenalbums door te kijken en voor zover nodig nog extra informatie daarbij te noteren. Gedurende vele maanden scheurde ik elke dinsdag op mijn motor van het Obiplein naar de Jordaan waar ik dan zeer gastvrij werd onthaald met thee en koekjes. Vaak hadden we het over veel meer dan alleen de foto's en de uurtjes op dinsdagmiddag waren dan vaak zo om. Gon waarschuwde me bij vertrek dan maar weer dat ik vooral voorzichtig moest zijn en dan reed ik de Jordaan uit, op weg naar huis.

Het eerste bezoek aan Gon was al meteen een heel speciaal bezoek. Gon keek me nogal intens aan en vroeg op een gegeven moment of ik niet wilde poseren. Het licht was zo mooi en dat scheen dan op mijn met henna gekleurde haren. Ik vond het prima, een hele eer zelfs. Dat mijn portret vervolgens meer dan levensgroot in de Melkweg galerie kwam te hangen was een grote verrassing. Dat het ook nog eens zowel in als achterop het boek *Life of women* kwam te staan vind ik ook erg indrukwekkend. Maar eigenlijk is het leukste dat ik mezelf elke week tegenkom. Ik hang namelijk nu bij Gon, in de gang. ///

Elkie Jordans, beeldarchivaris IIAV,
beeld@iiv.nl

Meer werk van Gon Buurman is te zien op www.gkf-fotografen.nl, klik daar op naam.

De databank genderstudies van Sophia

Geborgen schatten

Sinds februari 2007 vindt u op de webstek van Sophia, het Belgisch coördinatienetwerk voor vrouwenstudies, een genderstudies databank. Deze databank is een inventaris van het onderzoek en het onderwijs dat de afgelopen tien jaar in België werd uitgevoerd. De databank bevat in totaal 2608 publicaties, onderzoeken en cursussen of opleidingsmodules.

/ Silvia Erzeel en Sara S'Jegers /

De doelstelling van deze inventarisering is om meer zichtbaarheid te geven aan gender- en vrouwenstudies in België, en aan de onderzoek(st)ers en titularissen die actief zijn binnen dit domein aan de verschillende Belgische instellingen. In de databank werden in de mate van het mogelijk alle initiatieven opgenomen die exclusief of op substantiële manier handelen over vrouwen, vrouwenstudies, gender, genderstudies, sociale man-vrouwverhoudingen, gelijkheid tussen mannen en vrouwen, vrouwenbeweging, feminisme en feministische studies. De inventarisering is verder beperkt tot 'wetenschappelijk' onderzoek en onderwijs. Dat wil echter niet zeggen dat alleen de activiteiten van universiteiten onder de loep werden genomen: ook initiatieven aan hogescholen, gelijke kansen diensten, vrouwenorganisaties en politieke partijen zijn aanwezig in deze databank.

Genderstudies in België, een stand van zaken

Aan de hand van deze databank kunnen we een beknopte stand van zaken van vrouwen- en genderstudies in België opmaken, tenminste voor wat betreft een aantal aspecten.

Een eerste vaststelling is dat genderstudies vooral een zaak zijn van universiteiten. In de databank vinden we vooral onderzoek(st)ers en titularissen die actief zijn binnen de universiteiten. Daarnaast zijn genderstudies daar ook meer geïnstitutionaliseerd, bijvoorbeeld door de organisatie van specifieke vakken, het bestaan van de centra voor gender/vrouwenstudies, etcetera. Dit heeft als gevolg dat onderzoek(st)ers en titularissen die er binnen het domein werken ook meer zichtbaar zijn. Vrouwen- en genderstudies lijken maar een zeer beperkte doorstroming te kennen naar de hogescholen (vooral voor wat betreft onderzoek) en ook andere actoren, zoals de vrouwenbeweging en partijen, lijken hun onderzoeken uit te besteden aan universitaire actoren. Gezien de moeilijkheden die we ondervonden met de medewerking van de universiteiten aan ons project, kunnen we stellen dat genderstudies voor de top van de universiteit niet altijd een prioriteit

zijn, en er een zekere reflex is om vragen rond gender gewoon door te verwijzen naar de centra voor vrouwen- en genderstudies. Deze centra genieten vaak weinig erkenning binnen de universiteit en een groot deel van het werk dat ze verzetten gebeurt op vrijwillige basis. Ze be-

reiken ook niet altijd iedereen die onderzoek verricht buiten hun eigen structuren om.

Een verdere vaststelling is dat expertise in het domein van genderstudies geclusterd lijkt: ze is niet evenwichtig verspreid over alle departementen of faculteiten, maar ze is geconcentreerd in enkele ervan. In die departementen zitten voortrekkers die anderen aantrekken. Zowel onderzoek als onderwijs is vooral opgebouwd rond en steunt op een aantal 'kernfiguren'. Het zijn steeds diezelfde namen die terugkomen in het bestand. Vooral deze kernfiguren spelen een stimulerende rol in onderzoek en publicaties, en het zijn zij die een genderdimensie aansnijden in hun vakken. Genderstudies is eerder persoonsgebonden dan geïnstitutionaliseerd. Als de kernfiguren wegvallen, is de voortzetting en het behoud van de expertise niet gegarandeerd.

Voor wat betreft onderzoek stellen we vast dat de overheid een belangrijke subsidiërende instantie is. Onderzoek in het domein van genderstudies is dus voor een groot deel beleidsgericht, en er lijkt minder te worden geïnvesteerd in 'fundamenteel' onderzoek. Wel zien we dat er vanuit de onderzoek(st)ers zelf pogingen ondernomen worden in die richting. Vrouwen- en genderstudies behoren in België echter nog steeds niet tot de mainstream van wetenschappelijk onderzoek. Zo kunnen we ook vaststellen dat er veel gepubliceerd wordt in semi-

wetenschappelijke tijdschriften of andere werken. Door de overheid gefinancierd beleidsgericht onderzoek vindt niet altijd gemakkelijk een weg naar academische publicaties. Gezien het toegenomen belang van dergelijke publicaties dreigt hier een gevaar voor vrouwen- en genderstudies, als in de toekomst bronnen voor fundamenteel onderzoek niet beter toegankelijk worden voor vrouwen- en genderstudies.

Over het algemeen merken we niet veel verschillen op tussen de Vlaamse en Franstalige resultaten in de databank. Genderstudies als discipline is wel op een andere manier ontstaan en gegroeid langs beide kanten. Aan Vlaamse universiteiten is de discipline bijvoorbeeld sneller geïnstitutionaliseerd geworden, langs Franstalige kant moesten meer initiatieven buiten de universiteiten worden genomen. Recent hebben zich evenwel belangwekkende verschuivingen voorgedaan in het onderwijsaanbod in beide taalgebieden. Ten eerste is er het verdwijnen van de interuniversitaire Voortgezette Academische Opleiding (VAO) Vrouwenstudies (de enige in haar soort in België). Daarnaast vielen

een aantal vakken aan verschillende universiteiten weg, bijvoorbeeld Vrouwenstudies in de Sociale en Culturele Antropologie aan de Katholieke Universiteit Leuven en Inleiding tot de Genderstudies aan de Universiteit Gent. Langs Franstalige kant merken we daarentegen op dat een paar universiteiten de eerste stappen hebben ondernomen om nieuwe opleidingen te organiseren, zoals de 'mineure en Etude de genre' (2005) aan de Université Catholique de Louvain, of nog recenter de optie Genderstudies van de 'Master en langues modernes' aan de Université de Liège (2007). Verder worden Franstalige hogescholen verplicht om een vak van 30 uur, getiteld 'Approche théorique et pratique de la diversité culturelle et la dimension de genre', te integreren in de opleiding van leerkrachten. ///

Deze databank werd gerealiseerd door Cécile De Wandeler, Silvia Erzeel, Katrien De Koster en Gaëlle Fonteyne onder leiding van Karen Celis, Petra Meier en Nadine Plateau in opdracht van het Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen (www.igvm.fgov.be). Zowel voor het eindrapport over de database als voor het raadplegen van de databank zelf kunt u terecht op de website van Sophia: www.sophia.be.

Service / Nieuwe boeken

Service / Verborgen Vrouwen

Verborgen Vrouwen gaat over daadkrachtige, eigenzinnige, gelovige vrouwen in de middeleeuwen, de gouden eeuw en de tegenwoordige tijd. Van 29 september t/m 4 november 2007 staat de rol van vrouwen als bemiddelaars tussen religie en maatschappij centraal in een tentoonstelling, lezingen, debatten en concerten.

Middeleeuwse stadskluizenaresen stonden gelovigen met wijze raad terzijde: hun verhaal wordt verteld in de Maartenskerk in Zaltbommel. In het Amsterdamse Museum Ons' Lieve Heer op Solder gaat het over de geschiedenis van Geestelijke Maagden, de kerkelijke vrijwilligsters van de gouden eeuw. En zowel in Zaltbommel als in Amsterdam komen de vrouwen van nu aan bod: vrouwelijke kunstenaars en geëngageerde vrijwilligsters in onze tijd en in verschillende religies.

Wanneer: 29 september t/m 4 november 2007

Info: www.verborgenvrouwen.nl

Kijk voor meer tentoonstellingen op www.vrouwengeschiedenis.nl > Activiteiten.

Service / Tentoonstelling

Les Élégantes.

Damesmode 1750-1950

Sierlijk, elegant, bevallig, verfijnd... het zijn maar enkele woorden die je door het hoofd flitsen bij deze tentoonstelling in het Modemuseum Hasselt. 'Les Élégantes' leidt je door twee eeuwen damesmode en laat je zien hoe de rijke bourgeoisie vrouwen zich kleedden van 1750 tot 1950. Het hart van de tentoonstelling vormen twee unieke privécollecties uit Nederland. Honderd originele modeprenten uit de periode 1775 tot 1940 uit de collectie van Marie-Jes Ghering en 70 silhouetten (kostuums en accessoires) uit de collectie van Ja-

coba de Jonge geven een beeld van 200 jaar mode. De silhouetten worden in hun tijdskader en sociale context geplaatst. Samen met stukken uit de collectie van het Modemuseum kan je zo'n 300 originele objecten bewonderen. De Provinciale Hogeschool Limburg in Hasselt ontwikkelde voor het museum een interactief en educatief kennisspel over meer dan twee eeuwen modegeschiedenis. Het Modemuseum organiseert ook een lezingenreeks over het thema.

Waar: Modemuseum Hasselt, Gasthuisstraat 11, 3500 Hasselt. Wanneer: 6 juli 2007-6 januari 2008. Info: www.modemuseumhasselt.be

Service / Tentoonstelling

De vrouwen van Michiel

In veel boeken en tentoonstellingen zijn de heldendaden van Michiel de Ruyter uitgebreid bezongen. Maar hoe beleefde zijn naaste omgeving deze turbulente jaren? Het Marinemuseum nodigt bezoekers uit voor een reis door de tijd en laat 'de vrouwen van Michiel' aan het woord. De tentoonstelling neemt bezoekers mee langs de hoogtepunten uit het leven van De Ruyter, maar verhaalt ook over het thuisfront van een maritieme samenleving. Tegelijkertijd wordt een parallel getrokken met het heden.

Waar: Marinemuseum, Hoofdgracht 3, Den Helder

Wanneer: 29 juni 2007-1 juli 2009

Info: www.marinemuseum.nl

Nieuwe boeken

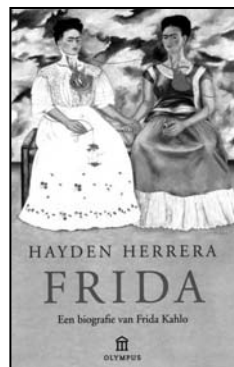
Hayden Herrera

Frida. Een biografie van Frida Kahlo

Herrera schreef een biografie van kunstenaar Frida Kahlo.

Frida Kahlo werd pas aan het eind van haar leven ontdekt en groeide uit tot een cultfiguur.

Olympus, 2008. €17,50

Oliver Hilmes

Demasqué van een mythe. Het leven van Alma Mahler-Werfel

Biograaf en historicus Oliver Hilmes legt aan de hand van nieuwe documenten een ongekende zijde van Alma Mahler-Werfel bloot, weduwe van Gustav Mahler, Walter Gropius, Franz Werfel, en minnares van de schilders Klimt en Kokoschka. Terwijl ze uitgebreide (liefdes) relaties met leden van de joodse intelligentsia en kunstwereld onderhield, was ze een veel rabiater antisemiet dan tot nog toe bekend

Marjan Groot

Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940

De bijdrage van vrouwen aan de toegepaste kunst en industriële vormgeving in Nederland tussen 1880 en 1940 is sterk onderbelicht gebleven. Vrouwen in de vormgeving gaat uitvoerig in op de deelname van vrouwen aan tentoonstellingen, de ateliers, winkels en galeries die vrouwen startten en leidden, de netwerken die zij voor hun werk gebruikten en de vakgebieden waarin zij werkten. Uit persoonlijke documenten blijkt het idealisme van vrouwen die kozen voor een kunstambacht in een periode waarin het gehele gebied van toegepaste kunst en industriële vormgeving zich als professioneel vakgebied emancipeerde ten opzichte van de beeldende kunst. Het betreft de handelseditie van een proefschrift.

Uitgeverij 010, 2007. €39,50

was. In de jaren dertig wist ze haar radicale cultuurpolitieke ideeën achter de coulissen door te zetten. *Arbeiderspers, 2007. €34,95*

Renate Rubinstein

Mijn beter ik. Met niet eerder gepubliceerde dagboekantekeningen, ingeleid door Hans Goedkoop.

Met de publicatie van *Mijn beter ik* in 1991 veroorzaakte Renate Rubinstein zelfs na haar dood nog een schandaal. Ze deed verslag van de geheime liefde die ze tien jaar had gedeeld met Simon Carmiggelt. Het boek werd besproken als het toonbeeld van haar, zelfs postume, geldingsdrang. Maar was dat werkelijk wat Rubinstein dreef? Deze nieuwe uitgave maakt de weg vrij voor een lezing die meer recht doet aan haar inzet. Met een inleiding, op basis van nooit eerder openbaar gemaakte dagboekfragmenten, van Hans Goedkoop.

Augustus, 2008. ca. €19,90

